

mного manje dogoditi nego tada. Zna se sve što se događa, a tada stvarno nije bilo tako da je svak znao. Šta više, u tadašnjoj situaciji bilo je teže nešto preduzeti protiv toga. Bez obzira na to, do danas moćni Sjeveroatlanski pakt i savez slobodnih naroda imaju sasvim drugu udarnu snagu nego što je tada imala zapadna demokratija u Evropi.

Dozvolite mi da citiram Vernera Bergengrina (Werner Bergengrün), koji je tada pred kraj nacizma u majstorskoj formi pozvao sve narode svijeta:

"Narodi, vi brojite zločine koji se događaju u ovoj dvanaestoj godini; ono što je bilo pretrpljeno niko od vas nije vidio, nije vidio krst na kome smo bili raspeti, kajanje koje smo izabrali. I sam anđeo brojio je ožiljke i suze. Kroz prodoran zvuk fanfara čuo je svečani poziv i glasan hropac mučenika, jauk i smrtni izdisaj, čuo treptaj srčanog udara u paklenim noćnim časovima, čuo jecaje žena nestalih muževa. Čuo je vrebajuće korake ispod prozora i oko vrata te glasni smijeh mržnje sudije i topot kolona robijaša.

Narodi svijeta, poredak stvoritelja je narušen; narodi, mi trpimo za vas i vaše grješke. Trpimo u Evropi prastarju pozornicu sudbine. Za sve vas trpimo patnju okajanja. Narodi svijeta, otpadništvo je bilo opšte. Bog je svakome odredio da ima brata čuvara. Narodi svijeta, koji sa nama potiču iz istog prapočetka, dva milenija pred našim granicama se ruše sva strašila, događa se to pred vašim očima i ušima i samo je bio jedan mali koji je raniji plamen ugasio. Znatiželjni slute uzbuđenim dahom plamena, ali gorući bijaše zaštitnik srca Zapada. Vi preko mora i zaštitnih bedema sigurno mislite i zaboravljate tajnu: što jednog pogodi, pogodilo je sve. Svako se dobrovoljno predaje vođenju tromosti srca. Svako misli: Šta to čini? Sudbina neće mene dotaći. Da, vjerovatno je to prednost, da sudbina dozvoljava da se sa njom razgovara... Dok sudbina ne počne da govori, da govori sa svakim pojedinim. Dok demon mjerka kako naša krv vrije i urlajući provaljuje preko granica u svijet".

Ovo što je prije 40 godina upućeno narodima opet je aktuelno! Zbilja, ovo je zaista to što neke čini zdvojnim i očajnim, što smrtnu zbilju ovog života opet iznova dovodi pred oči. Kako treba da ovo 21. stoljeće izgleda? Hoće li se ovaj 21. vijek iznutra i spolja oblikovati kroz pravo, kroz međunarodno pravo ili kroz zakon džungle? U momentu izgleda kao da zakon džungle zahvata sve više i više oko sebe. Kako će se ići dalje ako međunarodno pravo više neće imati riječ, ako će interesi velikih sila i nekih malih državnika o tome odlučivati? Ili će se postupati po pravdi i zakonu, ili će se pustiti da stvari jednostavno teku dalje. **To je jedna nepodnošljiva zloupotreba i u osnovi uzeto dovodi u pitanje opstanak svih institucija čovječanstva i Povelju Ujedinjenih nacija.** Mi u Evropi ili u Ujedinjenim nacijama još nemamo automatizme ili mehanizme,

koji kao u pravnoj državi omogućuju da svako i protiv nadmoćne vlasti može sprovesti svoje pravo, ako ga po međunarodnom i međudržavnom pravu ima.

Ako ovo u 21. stoljeću ne bude prihvaćeno kao veliki zadatak, možemo sasvim potonuti. U ovom stoljeću, svi ljudi su usko povezani, postoje globalne komunikacije i svaki čovjek svaki dan i svakog časa zna šta se danas dogodilo bilo u Južnoj Americi ili Los Angelesu (Los Angeles), bilo u Tokiju ili u nekom malom mjestu Kine. Oni koji bi pokušali presjeći ove komunikacije ne mogu to ostvariti, jer informacije preko današnje tehnike ne mogu biti zaustavljene. Ako u nekoj takvoj situaciji, na televiziji, na radiju, u novinama, ne budu jasno i sve glasnije ovi principi podržavani i od svih priznati, propašćemo u jedan svijet u kome vladaju samo sila i jači. **Ta opasnost je događajima na Balkanu ponovo u svoj oštirini postala jasna.**

Zbog toga vjerujem da je prvo pravilo, ako hoćemo da za sebe i našu djecu to izbjegnemo, da ponovo budemo ujedinjeni. Borimo se za princip slobode, za ljudske vrijednosti i demokratiju, za one koji su kao slabiji postali žrtva jačih, ne samo velikim govorima i principima, nego i konkretnim djelovanjem. Mnogi koji u ovom sukobu u bivšoj Jugoslaviji stoje na strani odbrane ovih vrijednosti i zato žrtvuju svoje živote i svoju snagu, obavljaju dužnost ne samo za sebe, ne samo za svoj narod, za svoju zemlju, nego imaju dokazanu zaslugu za sve nas, za Evropu i njene principe, njene tradicije, njen razvoj ljudskih prava; zaslužni su i za one koji su za ove vrijednosti već ranije postali žrtve i one koji su i danas spremni da brane te vrijednosti, koje čine vrijednim živjeti život. Onima koji hoće da sve relativiziraju, koji trube o neutralnosti, koji neće da se uključe u borbu između čovjeka dostojnog života i onoga koji je nedostajan, moramo doviknuti da **većina čovječanstva želi ljudsko dostojanstvo i ljudska prava**, a da, u jednom takvom času, političari ne smiju zakazati. Ne smiju dići dva prsta i sačekati buru kakva je u izgledu za slijedeći talas, nego slijediti svoju odgovornost pred Bogom i ljudskim potomstvom, ako u 21. stoljeću na ovoj planeti zaista želimo imati život dostojan čovjeka.

ZLOČIN KAO SREDSTVO ZA POSTIZANJE VELIKOSRPSKIH POLITIČKIH CILJEVA

1. UVOD

Kao stručnjak za upravljanje procesima i čovjek zainteresovan za sudbinu svoje zemlje, pomno sam pratio plansko raspirivanje srpskog nacionalizma i njegovo prerastanje u nacizam, posebno u periodu koji započinje pojavom Slobodana Miloševića na srbijanskoj političkoj sceni, 1987. godine. Komunistička nomenklatura u Srbiji preživjela je rušenje berlinskog zida tako što je ideologiju komunizma lukavo zamijenila nacionalizmom i, umjesto da krene u stvaranje tržišne ekonomije i građanske demokratije, **aktivirala je stari projekat stvaranja velike Srbije** na teritorijama na kojima su živjeli i drugi narodi. Što se, pak, zločina koje su pri tome počinili srpski nacisti tiče, došao sam do potpuno istog zaključka kao i gospodin Mazovjecki (Masowiecki): "**Ratni zločini nisu posljedica rata na teritoriji bivše Jugoslavije - oni su njegov cilj**".

Nakon što je, uz pomoć medijske propagande i uporne agitacije velikosrpskih emisara, stvorena mržnja prema drugima i drugačijima, a samim Srbima nametnuto iracionalno osjećanje ugroženosti zbog navodne zavjere svih ostalih, srpski nacisti prešli su na kombinovanu upotrebu vojne sile i zločina. Tačno je da su konkretne zločine najviše činili asocijalni, poremećeni tipovi i kriminalci, ali to nije bilo "ludilo" rata, kako se ponekad pokušava objasniti **zločini su**, naime, **detaljno programirani** u okviru projekta stvaranja velike Srbije i svaki od njih imao je jedan ili više strogo određenih ciljeva. Konkretnim izvršiocima, uglavnom ljudima sa margine društva, trebalo je samo dati oružje, osloboditi ih straha od kazne i uprijeti prstom u potencijalne žrtve - sve ostalo odvijalo se automatski. Ali, Miloševićev režim ništa nije prepuštao slučaju. Bivše i aktuelne robijaše, sitne i krupne kriminalce, psihopate i razne druge psihički labilne ljude, regrutovali su u paravojne, takozvane dobrovoljačke i specijalne formacije, opremali ih i naoružavali i zatim slali u Bosnu. Zvanični Beograd negirao je bilo kakvu vezu sa njima, iako se dokazi nisu mogli sakriti. Tako je, naprimjer, predratni kriminalac, za kojim je izdato niz međunarodnih potjernica, **Željko Ražnjatović-Arkan imenovan od strane Generalštaba**

JNA za komandanta specijalne jedinice "Tigrovi". Međutim, u Bijeljini, gradu na sjeveroistoku Bosne, taj isti Arkan komandovao je takozvanom "Srpskom dobrovoljačkom gardom" koja je izvršila stravične pokolje nad domaćim Bošnjacima.

Zločin, kao metod zastrašivanja nesrpskog stanovništva u cilju stvaranja etnički čistih teritorija, obrađen je detaljno u nizu naučnih i stručnih radova. Isto je i sa masovnim silovanjem žena nesrpske nacionalnosti, prvenstveno Bošnjakinja, iako se tu stvarni ciljevi samo naslućuju. Mozaik će se upotpuniti tek nakon vojnog poraza srbijanskog fašističkog režima i hapšenja planera genocida u čijim glavama se začela ta monstruoza ideja. Moja namjera, međutim, bila je da se pozabavim drugim aspektom upotrebe zločina, a to je pretvaranje srpskog stanovništva Bosne i Hercegovine u taoca velikosrpske nacističke politike. Najznačajnije je, svakako, **presijecanje odstupnice**, ili, bolje rečeno, spaljivanje mostova običnim, malim ljudima srpske nacionalnosti na teritorijama pod kontrolom agresorske vojske u momentu kad su shvatili da su izigrani. No, prije toga potrebno je odgovoriti na pitanje: kako je jedan evropski narod, u ovom slučaju srpski, mogao biti toliko zaluden da ne shvati na vrijeme u kakav zločin ga guraju njegove vođe? Odgovor se najprije može naći u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti.

2. SRPSKA AKADEMIJA NAUKA I UMETNOSTI -IDEJNI ZAČETNIK ZLOČINAČKE IDEJE

Do sada je iz Srpske akademije nauka i umjetnosti procurilo veoma malo dokumenata o umiješanosti ove institucije u ratne zločine koje su počinili velikosrpski nacisti. Međutim, parnica koju su akademici te zloglasne kuće izgubili pred pariškim sudom, tužeći jedan francuski list za navodnu klevetu o umiješanosti Srpske akademije nauka i umetnosti u ratne zločine srpskih fašista, govori mnogo. Mnogo govori i **Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti**, koji se smatra idejnom platformom na kojoj su stvoreni vojni planovi tipa "RAM" (plan izlaska srpskocrnogorske vojske na granice "velike Srbije"), planovi za vođenje psihološko propagandnog rata kakav svijet do sada nije doživio, sve do konkretnih inženjerskih projekata koncentracionih logora kao tehničko-tehnoloških sistema za internaciju i masovne likvidacije nesrpskog stanovništva. Međutim, Srpska akademija nauka i umetnosti ima dosta iskustva u ovakvim nečasnim poslovima. Spomenuću samo akademika Vasu Čubrilovića, koji je prije početka Drugog svjetskog rata izložio elaborat u Srpskom kulturnom klubu koji se slobodno može nazvati udžbenikom etničkog čišćenja. Radi se o programu: "**Kako riješiti pitanje Arnauta na Kosovu**". Akademik Čubrilović predlaže režimu Kraljevine Jugoslavije primjenu metoda pritiska, terora i pljački

u cilju izazivanja opšte nesigurnosti i straha, čime bi se albansko stanovništvo sa Kosova natjeralo na iseljavanje u Tursku i druge zemlje. Isti taj Vasa Čubrilović bio je jedan od idelologa etničkog "inženjeringa" na teritoriji bivše Jugoslavije nakon završetka Drugog svjetskog rata.¹ U Sarajevu postoje svjedoci koji su prisustvovali predavanju akademika Vase Čubrilovića u tek oslobođenom Beogradu, 4. novembra 1944. godine, na kojem je on otvoreno govorio o potrebi protjerivanja nacionalnih manjina, posebno Nijemaca i Albanaca. Nakon toga, sa teritorije Vojvodine etnički je očišćeno svo njemačko stanovništvo, tzv. folksdojčeri (ukupno oko 500.000 ljudi) zbog kolaboracije određenog broja tih ljudi sa njemačkom okupacionom vojnom silom. Niko, naravno, nije pokušao objasniti zašto nisu etnički očišćeni i svi oni Srbi koji su saradivali sa kvislinškim režimom Milana Nedića. U kuće protjeranih folksdojčera naseljeni su Srbi i Crnogorci iz drugih krajeva, čime je etnička slika Vojvodine bila sasvim izmijenjena. Prije Drugog svjetskog rata Srbi i Crnogorci činili su u Vojvodini 23% ukupnog stanovništva, a nakon završetka projekta etničkog "inženjeringa", dostigli su 52%.

3. KOSMOPOLITSKA I PALANAČKA SRBIJA

Nesporna je činjenica da su mnogi akademici i ostali srpski intelektualci imali značajnu ulogu u pretvaranju srbijanskog komunističkog režima u pravi nacistički režim i da su učestvovali u zaludivanju masa i stvaranju ratne histerije. Ali, gdje je nestala ona kosmopolitska Srbija i zašto se nisu čuli glasovi pravih intelektualaca kakve nije mogla ušutkati ni njemačka okupaciona vojna sila, ni okrutna Nedićeva policija u Drugom svjetskom ratu? U avgustu 1941. godine njemački nacisti tražili su, naime, od istaknutih srpskih intelektualaca da potpišu "**Apel srpskom narodu**". To je, ustvari, bila izjava o pokornosti i prihvatanju nacističkog režima. Mnogi su potpisali,² ali oni najveći i najznačajniji nisu. Kada je jedan akademik - muzičar pokušao ubijediti poznatog filozofa-helenistu Miloša Đurića da potpiše tu izjavu, Đurić je odbio slijedećim riječima: "Lako je tebi potpisati, ti predaješ diple, ali ja predajem etiku". Ponovo je, dakle, kao i toliko puta ranije, palanačka Srbija pobijedila kosmopolitsku. Ali, kosmopolitska Srbija, uprkos svemu, žestoko se odupire Miloševiću. Rekla mu je u oči da on, Crnogorac, ide putem Austrijanca Adolfa Hitlera, koji je veliku njemačku naciju prije pola vijeka odveo u katastrofu. Rekli su mu i to da je Požarevac, grad njegovog djetinjstva, tipična srbijanska palanka koju je Radomir Konstantinović

¹ U *Jedinstvenu vladu Demokratske Federativne Jugoslavije* ušao je kao jedan od predstavnika izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije, ali je bio i jedini akademik koji se suprotstavio Memorandumu (Prim. Redakcije).

² *Apel je potpisalo 510 intelektualaca* (Prim. Redakcije)

opisao u svojoj "**Filozofiji palanke**" i da je on (Milošević) taj palanački duh nametnuo Beogradu i cijeloj Srbiji. Jedan od najvećih živih srpskih intelektualaca, poznati filozof i jedan od deset najboljih graditelja nekropola u dvadesetom vijeku **Bogdan Bogdanović** napisao je još 1988. godine proročansku knjigu "MRTVOUZICE" - anatomiju srbijanskog boljševičko-nacističkog režima. Poznati historičar-vizantolog Ivan Đurić otvoreno poručuje da jedini spas srpskog naroda vidi u vojnom porazu Miloševićevog nacističkog režima. Lista ovih pametnih i hrabrih ljudi nije mala. Većina je danas u izgnanstvu. Otišli su zajedno sa 400.000 obrazovanih Srbijanaca koji su činili jezgro kosmopolitske Srbije. Zato se i moglo desiti ono čime se danas bavi Međunarodni tribunal u Hagu.

4. PALJENJE MOSTOVA

Jedan vojskovođa je nakon iskrcavanja svoje vojske zapalio brodove koji su ih doveli do obala daleke zemlje koju je trebalo osvojiti. Time je svima stavio do znanja da uzmicanja nema i da tu zemlju moraju osvojiti. Slično je uradio predsjednik Srbije Slobodan Milošević svojim sljedbenicima kada je **postalo jasno da on ne brani Jugoslaviju, već da je ruši, i da na njenim ruševinama gradi veliku Srbiju**. Umjesto paljenja brodova, Milošević je naredio da se pred očima srpskog stanovništva izvrše užasni zločini nad nesrpskim civilima. Poruka je bila veoma jasna: "Nakon ovakvih zločina ni vama nema odstupnice - morate sa nama ići do kraja". To je veoma slično metodi koji su primjenjivali vođe gangsterskih bandi. Kada su htjeli da uz sebe za sva vremena vežu nove članove bande, prilikom oružane pljačke ubili bi bez ikakve potrebe stražara ili bankarskog službenika. Naravno, prethodno bi novajlijama rekli da će to biti rutinska akcija bez ikakvog rizika i nasilja. Treba se, stoga, podsjetiti retorike koju su koristili Milošević i njegovi saradnici u vrijeme dok su pripremali agresiju na svoje susjede. Oni su, kao osnovni cilj, isturali borbu za očuvanje Jugoslavije. Javno Milošević i njegovi saradnici nisu govorili o svojim stvarnim namjerama, tj. o stvaranju velike Srbije. Treba, naravno, izuzeti prave četnike kojih je na ovim prostorima uvijek bilo veoma mnogo i koji su planirani genocid shvatili kao nastavak pokolja koje su u Drugom svjetskom ratu počinili nad Bošnjacima i Hrvatima, te Srbima antifašistima. Oni su otvoreno govorili o stvarnim ciljevima četničkog pokreta i najavljivali zločine koje će kasnije zaista i počinuti. O kakvoj se prevari radilo može poslužiti primjer "Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine" koja se pokušavala predstaviti zaštitnicom Jugoslavije, a iz dosijea Međunarodnog tribunala u Hagu sasvim je jasno da se radi o nacističkoj, terorističkoj organizaciji koja je u pripremi agresije na Bosnu

i Hercegovinu imala ulogu pete kolone. Ta stranka bila je potom okosnica kolaboracionističke vlasti na teritorijama koje je okupirala JNA. I onda, užasan šok. Naselja Bošnjaka i Hrvata, jedno za drugim, doživljavaju istu stravičnu sudbinu. Iz prikupljenih dokumenata koji su predati Međunarodnom tribunalu u Hagu može se rekonstruisati primijenjena "tehnologija" genocida. Tenkovi JNA opkoljavaju mjesto, a onda stižu paravojne formacije koje su sačinjavali zločinci iz Srbije i Crne Gore i domaći četnici. Ovi "dobro" pripremljeni zločinci masakriraju civile, izivljavaju se nad bespomoćnim žrtvama, siluju žene i djevojke, pljačkaju i pale kuće... Obični, mali ljudi srpske nacionalnosti, koji nisu bili zatrovani četničkom ideologijom, šokirani su onim što su vidjeli i u trenutku spoznaju da su sve priče o očuvanju Jugoslavije, i švedskom standardu života koji su im obećavale njihove vođe, bile obična laž. Od tada, oni su sa srpskim nacističkim režimom vezani lancima zločina kojima su prisustvovali.

Malo poznati zločini nad "neposlušnim" Srbima, uglavnom onima koji su pokušali zaštititi svoje komšije Bošnjake i Hrvate, bili su takode planirani u Beogradu. Srpski nacionalisti govorili su otvoreno da se ovaj put ne smije ponoviti praksa iz Drugog svjetskog rata kada su komšije raznih nacionalnosti štitili jedni druge i time umanjivali učinak četnika i ustaša u istrebljenju drugih naroda. Zato su 1992. godine brojni ugledni Srbi zaklani na svom kućnom pragu, a oni sretniji samo su dobili batine, ostali su bez posla i bili maltretirani na razne načine. Zato nije slučajno da su najsirovije i najmasovnije zločine srpski nacisti počinili upravo u dijelovima Bosne i Hercegovine u kojima je u Drugom svjetskom ratu bio najjači antifašistički pokret.

Treći vid upotrebe zločina u ovom kontekstu bilo je stravično granatiranje civilnih objekata u Sarajevu i drugim opsjednutim gradovima sa ciljem da se izazove revolt i odmazda nad Srbima koji su ostali u tim gradovima. Koliko su bili sigurni da će ta taktika dati rezultate, svjedoči izjava agresorskog generala Gvere da je, navodno, u Sarajevu ubijeno 20.000 građana srpske nacionalnosti; cifra koju su oni priželjkivali i iskreno joj se nadali. Međutim, neuspjeh u izazivanju odmazde nad gradskim Srbima, jedna je od najozbiljijih prepreka ostvarenju projekta velike Srbije. A evo zašto. Beogradski list "**Telegraf**" objavio je 1994. godine izjavu urednika paljanske televizije da srpski nacisti namjeravaju od Sarajeva napraviti njivu pod kukuruzom, naravno po vukovarskom receptu. A zašto to nisu učinili? Nisu, jer ne bi mogli objasniti javnosti Srbije i Crne Gore zašto uništavaju grad u kojem dobrovoljno živi 60.000 građana srpske nacionalnosti.

5. ZAKLJUČAK

Trajan mir na području bivše Jugoslavije može biti samo pravedan mir, a to, prije svega, **podrazumijeva kažnjavanje svih ratnih zločinaca**. Jasno je da na prvo mjesto treba staviti kažnjavanje ideologa i planera zločina, zajedno sa propagandistima koji su stvorili iracionalni osjećaj ugroženosti i raspalili nacionalističke strasti kod velikog broja Srba. Najodgovornije treba početi goniti odmah, uključujući i neke beogradske akademike i druge nacionalističke intelektualce. Umjesto pregovora sa glavnim zločincem Slobodanom Miloševićem, treba svim sredstvima, pa i vojnim, spriječiti dalje širenje velikosrpske propagande, koja je zarobila umove ljudi u stilu Orvelove 84-te. Paralelno sa otriježnjenjem srpskog stanovništva, treba pružiti moralnu i materijalnu pomoć izbjeglim Srbima-antinacistima i onim na slobodnim teritorijama Bosne i Hercegovine koji jedini mogu izgraditi demokratsko društvo i vratiti Srbe u društvo civilizovanih naroda. Svjetska zajednica mora to učiniti ne samo zbog Bosne i njenih građana koji su se oduprli vojnoj agresiji i, što je još važnije, mržnji i revanšizmu. Mora to učiniti zbog sebe, jer srpski nacizam samo je prethodnica onoga što se iza brda valja. Međutim, slika zločinca-akademika sa lisicama na rukama više bi doprinijela borbi protiv novog nacizma nego sve dosadašnje rezolucije Ujedinjenih nacija.³

³ Literatura:

1. Tadeuš Mazovjecki, *PERIODIČNI IZVJEŠTAJI O LJUDSKIM PRAVIMA NA TERITORJI BIVŠE JUGOSLAVIJE*, Komisija Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima, Njujork.

2. Helsinki Watch, *RATNI ZLOČINI U BOSNI I HERCEGOVINI*, Volume 2, Fond "Otvoreno društvo Bosne i Hercegovine", 1993.

3. Bogdan Bogdanović, *MRTVOUZICE - MENTALNE ZAMKE STALJINIZMA*, August Cesarec, Zagreb, 1988.

4. Muharem Kreso, *NJEMAČKA OKUPACIONA URAVA U BEOGRADU 1941-1944.*, Istorijski arhiv Beograda, 1979

MRŽNJA - PUT U ZLOČIN

U ratu, vođenom u multinacionalnoj sredini, čovjek kao da je potisnut. Umjesto njega javlja se "imaginarna" narodna zajednica. Ona, u ratu, od svog pripadnika očekuje da se ponaša u skladu s "nacionalnim interesom" kojeg određuju nacionalne vođe. U protivnom, stiže se status "otpadnika", "izroda", "nacionalnog izdajnika". Paralelno sa homogenizacijom odnosa unutar nacije, koja u ratu dostiže vrhunac, kao da raste **samoizoliranost i isključivost** prema "drugoj" nacionalnoj zajednici. Pripadnik "druge" nacije i konfesije postaje "stranac", "neprihvatljiv", kao i njegova kultura i religija (zato nemilosrdno i uništavaju - kako tragove kulture tako i tragove religije). Sve to rađa ponajprije **nerazumijevanje "drugog"** a potom i osjećaj **ugroženosti od njega**, njegove kulture i religije. To prati "**Mi**" osjećaj, snažnija diferencijacija odnosa prema "našim" i "drugima". Sredstva pripočavanja koriste se da bi se pripadniku nacije i konfesije maksimalno ukazalo na **razlike u odnosu na "druge"** kojima se, najčešće, daju negativne karakteristike ili se bar, takav zaključak može izvesti. Nacionalni i konfesionalni **simboli** postaju simboli **pripadnosti i odanosti** zajednici (barjak, križ, krst, polumjesec sa zvijezdom, i sl.). I kad se siluje, pali, pljačka, granatira, bombardira - sve se to radi u ime "nacionalnog" interesa i "zaštite" pripadnika svoje nacije i konfesije.

Rat maksimalno razvija **etnocentrizam** - neprijateljstvo prema "drugim" narodima. Tijekom rata vođenog na prostorima BiH mogli su se evidentirati svi oblici neprijateljstva koje svrstavamo u **ogovaranje, izbjegavanje, diskriminaciju, fizičko napadanje, istrebljenje**. U ratu narodi i konfesije kao da odmah i odjednom postanu "drugačiji" sa "**boljom kulturom**", "tradicijom", itd. u odnosu na "drugoga". Rat koji se vodi u multinacionalnim i multireligijskim sredinama kao da kod pripadnika nacije i konfesije razvija (stvarni ili lažni) **osjećaj ugroženosti**. "Druge" nacije i konfesije postaju **neprijateljske**, protivničke. Rađa se želja za **pobjedom "drugoga"**.

U ratu vođenom u višenacionalnim sredinama ispoljavaju se različiti sociološki **modeli odnosa prema "drugom"**.

Zaoštava se odnos **prema pripadnicima "druge" etničke i konfesionalne zajednice**. "Neprijatelj" se **neprekidno množi dobijajući epitet**

"petokolonaša"... Tolerantnost različitosti **svodi se na minimum. Raste odbojnost prema onome što je drugačije, različito od "našeg". Odnos prema "drugom" počinje ovisiti o više čimbenika:**

a) Brojčane snage etnosa. **Ako je etnos brojčano nadmoćniji u njemu nadvladava ekspanzionistički i hegemonistički model odnosa prema "drugom". Ako se nema brojčana premoć već vojna, onda se poduzimaju razni postupci koje bismo mogli uvrstiti u "etničko čišćenje"** od neetnosa kako bi se postigla vlastita brojčana nadmoć. Rezultiralo je to (uz zločine, ubojstva i progone) i pravim seobama naroda na tlu i sa tla Bosne i Hercegovine. Princip je bio: pomjeranje se dešava ka teritorijama koje su pod kontrolom vojske koja je (ili se tako doživljava) vojska "mog" etnosa. Ona je garancija opstanka.

b) **Geografske lociranosti.** Ako jedan etnos bude prisilno pomjeren na drugi lokalitet on na tom novom lokalitetu nastoji sebi obezbijediti egzistencijalni prostor. To ga, po pravilu, dovodi u etnički konflikt sa starosjedilačkim etnosom (mada ne treba zanemariti i konflikt na relaciji "starosjedoci" - "došljaci" unutar istog etnosa).

c) **Kulturnog razvoja.** U multietničkoj mikro zajednici pripadnici etnosa poprimili su kulturne obrasce koji nisu vodili u etničke konflikte. Za razliku od njih, pripadnici etnosa iz etnički homogenih sredina, dolaskom u drugačiju (multietničku) sredinu ispoljavali su veću sklonost ka etničkom konfliktu.

d) **Krivnja za počinjeni zločin(e)** prebacuje se na **čitavu naciju** (Srbe, Hrvate, Bošnjake), a ne luči se zločin i zločinac od onih koji nemaju ništa ni sa jednim ni sa drugim. Svoje rane stradalništva često se koriste za odmazdu i osvetu.

Pravo postaje ono što je u interesu "mog" etnosa. Ako treba obezbijediti novi **životni prostor** i prava "mog" etnosa, onda je "opravdan" i agresivni postupak i bilo što drugo što vodi ostvarenju tog cilja. Identitet se pokušava naći u negaciji, satanizaciji "drugoga". Što je jače "Mi" osjećanje, time smo više "različiti" od "drugog", "trećeg" naroda. "Naš" narod je "dobar", "pametan", "negenocidan", drugi je "zločest", "glup", "genocidan". I borba, rat, poprima smisao rata, borbe za "Mi" identitet. "Blagoslov" jednih je "prokletstvo" drugih. Koncept identiteta se pomjera i reducira sa jezika, teritorije i sl. (koji su bliski svima) na konfesiju (koja je, na ovim prostorima, svima različita).

Rat je vrijeme **netolerancije**, inata, okrutnosti prema protivniku. To je politika koja stvara sumorno raspoloženje i gubitak povjerenja kod pripadnika svakog naroda multietničke sredine. A izgubljeno povjerenje se teško vraća. Mnogi politički antitalenti u ratu igraju "važnu" ulogu u politici. Točnije odlučuju o najvažnijim političkim i državnim pitanjima.

Distanciranje u ratnom konfliktu raste, prati ga nesnošljivost u oblasti jezika, običaja, kulture. "Ništa se ne stvara lakše od nepovjerenja i predrasuda na nivou narodne mase, ali, takođe, i kod izvjesnih suviše knjiških intelektualaca" (Korm). Svatko bi želio da presudi "drugome" o tome što je istinito, pravedno, objektivno. Za sve se krivac traži u "drugom". Javlja se zahtjevi za **kolektivnom odgovornosti** naroda koji potječu iz "kolektivne" svijesti, svijesti koja se kreće crtom jednoumlja: svi trebaju isto ("nacionalno") misliti, isto djelovati, te su svi isto (kolektivno) i odgovorni. Svijest koja tolerira različitost mišljenja i djelovanja u svakom etnosu odbija takvu kolektivnu odgovornost.

Jačala je i jača svijest koja svoj **identitet** traži samo u **razlici i neprijateljstvu** prema "drugom". U ime "svog" naroda optuživalo se i optužuje "druge" narode da su uporište fašizma, genocidnosti. Svoja vodstva se predstavljaju kao poštena, narodna, a druga kao odnarodnjena, antibošnjačka, antisrpska, antihrvatska. Narod hoće ono što "Mi" hoćemo, ovo "naše". Opravdanje za militantno nacionalno ponašanje (pa i za početak agresije na Hrvatsku i BiH) nalazilo se i nalazi u "ugroženosti spolja", od "drugoga" naroda. To je, naravno, izraz političke (ne)kulture. Kriza i nesposobnost nalaska izlaska iz nje našle su "oduška" u usmjeravanju nezadovoljstava "svog" naroda u proganjanje "drugih" koji su proglašeni krivcima za sve, te kao takvi satanizirani i progonjeni. Prodefilirala je čitava Olportova ljestvica predrasuda: od ocrnjavanja i ogovaranja, izbjegavanja, diskriminacije, fizičkog napada, do istrebljenja.

Nema ništa gore nego biti ponosan na "svoju" zajednicu. To je mentalitet skorojevića koji zanemaruje ono što se dešava u dubini zajednice. Pojavljuju se neprihvatljive teorije o narodima koji (kao i njihovo vodstvo) izražavaju svoje autentične interese i o "zavedenim" narodima. Nacionalizam čini čovjeka indiferentnim prema svakom drugom osim onom tko nosi vlastito nacionalno ime i govori istim jezikom (Mil). U ratu, koji ponekad poprima i etničke i konfesionalne karakteristike, postaje poželjno da "drugi", ini, odu. Ta želja može se ostvariti na različite načine: brutalnim istrebljenjem, "humanim preseljenjem", širenjem raznih pritisaka, itd.

Nacionalizam nije mogao spoznati da je rješenje krize u Bosni i Hercegovini u formuli koju je tako divno zapisao **Umberto Eko** (Umberto Eco) u romanu "**Ime Ruže**" - jedinstvo u različitostima, različitosti u jedinstvu (razlike moramo doživljavati i prihvatati kao bogatstvo, a ne kao prokletstvo).

Kad se nacija nađe u ratu javlja se rezerviranje, nepovjerenje, odbojnost i na kraju mržnja prema "drugoj" naciji, "drugom" etnosu. "Nečovjek" se, po pravilu, nalazi u dijelovima (ili čitavom) "drugom" etnosu i primjećuje se njegova odbojnost prema vlastitom etnikumu. "Nečovjek" u "svom" etnosu se ne

prepoznaje ili ne želi prepoznati. Izbavljenje "svog" naroda uvijek ide preko mržnje prema "drugom". Svaki narod se izrugivao "drugome" i svi su imali pravo, rekao bi Šopenhauer (Schopenhauer).

Antibošnjaštvo, antisrpstvo, antihrvatstvo - umjesto uzajamnog poštovanja i bošnjaštva, srpstva, hrvatstva koje jedno drugom neće smetati već će se oplemenjivati. Kao da im je urođena mržnja, a nije tako. Mržnja, strah za život, sve se okrenulo naopako: drugarstva, prijateljstva, poznanstva, istina, laži, ubijanja, rušenja. Logori u koje su zatvarani samo zbog toga jer su pripadnici "drugog" naroda. Ovdašnja mržnja nije išla u dihotomiji, već trihotomiji: Srbi-Hrvati-Bošnjaci; pravoslavni-katolici-pripadnici islama. A onda unutrašnja mržnja među Srbima, Hrvatima, Bošnjacima (ideološka, politička, etička, vojna...).

Hoće li se ikada ovi narodi naučiti da priznaju ono što je drugačije od njihovog i da u toj raznolikosti vide bogatstvo, a ne siromaštvo?

U ratu se čovjek ne može načuditi kako ga izdaju svi, pa i prijatelji. "Dešava se da se ljudi čude kako prijateljstva kao i ljubavi umiru brzo i neočekivano. Izdiše prijateljstvo kad je obamrla ona intimna toplina što je tekla kao krv u žilama" (Krlježa), "ludi ratovi ubrzavaju rasulo svih ljudskih vrijednosti" i nitkom nije mnogo stalo ni do koga. U ratu postavljamo sami sebi pitanje može li se u Bosni i Hercegovini, nakon onog što se desilo, živjeti zajedno? A to moramo. Samo za zajednički život potrebna je ljubav - a mi smo imali i imamo mržnju. Povijest, a i svačije osobno iskustvo, uči da se iz ljubavi može roditi mržnja, ali i iz mržnje nići ljubav. U mržnji koja je stvorena u ratu, i koja mu je i prethodila, kao da se zaboravlja da su ovi narodi povijesno povezani i da će i ubuduće morati živjeti zajedno, jedan s drugim, a ne jedan uz drugog ili čak jedan protiv drugog, kao sad u ratu.

Mržnja, pritajena nada za "osvetom" koja proizlazi iz današnje "začarane nacionalne svijesti", to je opasnost naše sutrašnjice. Nacionalno poniženje koje se doživjelo u ratu, pitanje "nacionalne časti" jeste ono s čime ćemo se sutra sresti. "Tamo gdje se mržnjom napaja svijet, tamo neće procvjetati najljepši cvijet", kaže se u pjesmi.

Što slijedi poslije rata? Mržnja i prezir, rastuća osveta. Ovdašnji narodi odgojeni su na religijskom sistemu vrijednosti. Hoće li to pomoći da se lakše prevlada mržnja i prezir?

Uzajamno uvažavanje, povjerenje, razumijevanje i tolerancija zahtijevaju mnogo ljepote ljudskog duha, ali se sve to u zanosu mržnje lako gubi, a vrlo, vrlo teško vraća. Pokazao je to i rat. Onaj tko pomišlja na budući mir morao je zadržati izvjesno međusobno povjerenje (između Srba-Hrvata-Bošnjaka). U

protivnom, mržnja može voditi u rat do istrebljenja. Bogovima rata je zato i trebala svijest puna mržnje da bi strahote bile veće i što više odvojile narod od naroda.

Zabilježimo Volterove (Voltaire) riječi kao molitvu za toleranciju: "Nisi nam dao srce nipošto zato da mrzimo ni ruke da se koljemo. Daj da se uzajamno pomažemo da bismo podnijeli breme mučnog prolaznog života. Daj da sitne razlike u odijelima koja pokrivaju naša slaba tijela, u svim našim nedostatnim jezicima, u svim našim smiješnim običajima, u svim našim bedastim mišljenjima, u svim našim prilikama koje su u našim očima toliko nesrazmjerne, a toliko jednake pred tobom - da sve ove male nijanse koje razlikuju atome zvane LJUDI, ne budu znaci za mržnju i progon...".

Jaz između ovdašnjih naroda toliko je dubok da je teško pronaći graditelja koji će ga premostiti.

Nasilje je prpratna, ako ne i suštinska, pojava ratnog konflikta. Ono, uz socijalnu, uvijek ima i političku dimenziju shodno cilju koji se želi postići. U ratu dominira kult sile, politika militarizma, agresije, oružja. I bosansko-hercegovački rat je potvrdio pravilo da je nasilje jedno od sredstava zaštite interesa i ciljeva određene društvene grupe (političke, etničke, religijske, vojne).

Nasilje se u ratu pojavljuje u skoro svim oblastima društvenog života: ekonomskoj (uništavanje i pljačkanje tvornica, pljačkanje sirovina, blokada snabdijevanja repromaterijalom, sprječavanje dostave humanitarne pomoći itd.), političkoj (nasilje prema pripadnicima političkih stranaka "drugoga" etnosa, političkim neistomišljenicima i sl.), duhovnoj (uništavanje kulturnih i religijskih znamenitosti "drugoga" etnosa i "druge" konfesije, medijska propaganda, i sl.) itd. Nasilje se primjenjivalo prema pojedincima (iz političkih, religijskih, etničkih grupa različitih od naše) ili kolektivitetima ("drugim" etničkim i konfesionalnim zajednicama, vojnim formacijama i sl.).

Nasilje je činjeno neposrednom primjenom sile (vojne i političke represalije) i prikriveno, bez neposredne primjene sile (različiti duhovni i politički pritisci, politička propaganda, ekonomska blokada, stvaranje posebnog okruženja, postavljanje ultimatum, širenje lažnih poruka, itd). U bosansko-hercegovačkom ratu¹ ispoljen je još jedan vid nasilja: silovanje djevojčica, djevojaka, žena i majki kao vid zločina nad "drugim" etnosom i "drugom" konfesijom. Silovane su samo zbog toga jer su pripadale "drugom" etnosu ili "drugoj" konfesiji. Sve je to pravdano nacionalnim i konfesionalnim interesom,

¹ Redakcija ne prihvata autorov termin "bosanskohercegovački rat". U pitanju je neizazvana, planirana spoljna agresija na Bosnu i Hercegovinu. Dakle nije ovo građanski rat koji je izbio krivicom svih, što po mišljenju Redakcije i čitavom radu (koji obiluje mahom ispravnim apstraktnim stavovima o mržnji, progonu i zločinu), daje drugačiji smisao.

obranom od stvarne ili izmišljene opasnosti od "drugoga", "općenacionalnim" zadacima.

Nacionalna i konfesionalna zajednica nasilje počinjeno prema njenim pripadnicima ocjenjuje negativno, kao barbarsko djelo, dok za nasilje koje počine njeni pripadnici (pa i pod njenim znamenjem) često pokušava naći opravdanje da je ono bilo nužno, "pravedno", kao reakcija na "njihovo" nasilje i sl.

Govori, planovi i prijedlozi o etničkoj podjeli BiH koji su često dolazili i iz međunarodnih krugova, kao da su podstakli nasilje, progone van granica teritorija koje su smatrane "svojim". Tako, kao po nekom magijskom principu da "zlo" rađa "zlo" dolazilo je do situacija da se žrtva pretvarala u egzekutora, osvetnika, progonitelja. Zbog etnički čiste teritorije se moglo ubijati, čak se to smatralo normalnim! Na prostorima BiH kao da je nestalo nacionalne časti ili primjeri nacionalnog dostojanstva, suživota, pomoći u ovo gluho doba ne dopiru do javnosti. Nastala je zbrka i u nacionalnim vrijednostima. Postala je nacionalna vrijednost "klati drugoga". Došle su do izražaja glupe teorije o poslanstvu "svoga" naroda.

U ratu važi pravilo da neprijatelja treba satanizirati, razviti mržnju prema njemu, obezbijediti pouke po kojima postaje moralnim (i poželjnim) njegovo uništenje, progon. I ne samo uništenje njega, već i njegove imovine, kulturne i vjerske baštine. Neprijatelj ne može biti oličenje dobra, već samo zla. Rat je sukob dobrog (to smo "Mi") i zla oličenog u neprijatelju ("Oni"). Neprijatelj dobija niz drugih negativnih atributa: "barbari", "brđani", "papci", itd. Nacionalne stranke i nacionalne vođe nastoje, prije svega preko mas medija, postići da "njegov narod" prihvati te poglede i takvu satanizaciju "drugog" naroda. Ako se za to može dobiti podrška konfesionalnog vodstva, to su šanse za uspjeh takve propagande veće.

Mnogi koji su proklinjali rat kao nešto zlo, ipak su se ponašali kao da je mržnja "sveta stvar". Narod u Bosni kaže da je pogana riječ brža od kuršuma, a mržnja slađa od baklave. Kako će se samo mas mediji, nakon rata, odvići jezika mržnje? Mržnja vodi, i odvela je, u zlo. Nije li Seneka rekao: "Mržnja nikad ne može biti dobra". Dodajmo tome riječi sv. Pavla (Rim 12,21): "Zlo svladaj dobrim". Mržnja je usmjerena prema pojedincu ili grupi (naciji, konfesiji, stranci). Totalitarnim ideologijama i sustavima mržnja je potrebna, zato je jedna od njihovih pratećih pojava. U ovom ratu ona je bila potrebna da bi se grupa (nacija) održala u mobilnosti, da bi se instrumentalizirao ljudski očaj za totalitarnu ideologiju, da se unutarnja agresivnost pojedinca i grupe usmjeri protiv "drugih" (nacija, konfesija). Mržnja onog tko mrzi iznutra razara (Kolakovski) i čini ga moralno bespomoćnim prema takvoj totalitarnoj ideologiji ili sustavu. Zato se ni jedan totalitarizam ne odriče mržnje. Mržnja sputava ljudsku komunikaciju, a bez nje (komunikacije) čovjek je nemoćan. Poruka

totalitarne ideologije i sustava u propagiranju mržnje, jeste: "Mi smo savršeni, čestiti, poštteni, nevini - oni drugi su pokvarenjaci". Satanizirati "drugoga" do maksimuma da bi i mržnja bila maksimalna. Prema "drugom" mržnja - prema "Mi" samodopadnost, osjećaj posjedovanja svih pozitivnih vrijednosti. Mržnja lišava dostojanstva, napose one koji mrze.

Mržnja je suprotna od ljubavi. Ona je usmjerena "protiv drugoga". Umjesto mržnje zla, mrzi se ljude. Za pojavu mržnje neki su skloni odgovornost prebaciti na "odsustvo vjere" iz osobnog života. Zaboravlja se da "mržnja često oblači vjerske halje, busa se u prsa vjerskim zanosom, ali posve lažnim, zapravo sotonskim". Mnogo je zločina počinjeno u bosansko-hercegovačkom ratu od onih koji su na sebi, uz vojno, imali i religijsko obilježje. Zloupobili su religijski simbol za svoj zločin. Predstavnici židovske zajednice su zato predlagali da sve konfesionalne zajednice u Bosni i Hercegovini zabrane vojnicima da na svojim uniformama nose bilo kakav religijski simbol (jer ga pojedinci i grupe zlouporabljavaju). Ostalo je to samo na ideji. A što stoji u porukama svetih spisa o mržnji. Budizam (Buddhizam) traži da se ne uništava život. Mržnja se ne smanjuje mržnjom - mržnja se smanjuje ljubavlju, poruka je budizma.

Kur'an poručuje: "Allah zaista voli one koji su pravični ali vam zabranjuje da prijateljujete sa onima koji ratuju protiv vas zbog vjere i koji vas iz zavičaja vašeg izgone i koji pomažu da budete prognani. Oni koji s njima prijateljuju sami sebi čine nepravdu".
(Kur'an LX, 8-9)

Kako se, nakon rata, uzdići iznad toga?

Novi zavjet daje posve drugačiju definiciju odnosa prema neprijatelju (ali ona djeluje gotovo nemoguće u ratnim uvjetima):

"Čuli ste da je rečeno: 'Ljubi svoga bližnjega i mrzi svoga neprijatelja!' A ja vam kažem: Ljubite svoje neprijatelje i molite za one koji vas progone".

Mt 5,43-54.

"Ljubite svoje neprijatelje! Činite dobro onima

koji vas mrže", poručuje Luka (6,27) i dodaje:

"Ljubite svoje neprijatelje" (Lk 6,35).

U Poslanici Rimljanima sv. Pavao poručuje:

"Blagosivljajte one koji vas progone: blagosivljajte a ne proklinjite".(Rim 12,14).

U Starom zavjetu stoji: "Ne mrzi svoga brata u svom srcu!" (Lev 19,17). Riječ je o pripadnicima iste (religijske) zajednice i istog (židovskog) naroda. Govori se o mržnji bezbožnika (Ps 25,19; Ps 35,19) što su pojedinci, posebno iz vjerskih zajednica, željeli prenijeti i na ovaj rat: mržnja je mržnja bezbožnika koji su krivi za rat i zločine počinjene u njemu! Takva podjela mržnje ("bezbožnici") i dobra, tolerancije (vjernici) pokazala se u ratu apsurdnom. Oni koji su u njemu doživjeli poniženja, silovanja, logorski život, mogu o tom apsurdno najbolje posvjedočiti. Tim i drugim teološkim opravdanjem rata (rat kao božja kazna za grijeh i život u "ateističkom" društvu) ne bi trebao da se bavi sociolog. Ali kao sociolog ne mogu da ne istaknem da se time amnestiraju stvarni uzroci rata na tlu ex - Jugoslavije - koncept stvaranja velike Srbije. Taj koncept izražen je u programu iskazanom u jednoj rečenici: svi Srbi u jednoj državi. Time se negiralo, a i danas (ljeta '95) negira, pravo drugim narodima (na primjer Hrvatima) da imaju svoju državu ili mogućnost tvorenja zajedničke države sa drugim narodima kao u BiH gdje su se ti narodi (Bošnjaci, Srbi, Hrvati) nevjerovatno "izmiješali" i teritorijalno i gospodarski i krvno (preko mješovitih brakova).

No, vratimo se pisanim religijskim autoritetima. Hadisi među najbolja djela ubrajaju prezir u ime Allaha. Inače svaka druga mržnja nije dopuštena. Kako se ne sjetiti osnova indijske religioznosti : "Bog je ljubav - ljubav je Bog".

Mržnja u sebi skriva tajnu počinjenog zločina. Rat je vrijeme nečovječja, mržnje i zločina. Koliko će samo BiH biti hendikepirana zbog izgubljenih ljudi! A onda dolaze i gubici materijalnih sredstva. Čovjek se susreo sa vlastitom nesrećom, sa nemoći prema zlu.

U 1991. godini mržnja među (i prema) Srbima i Hrvatima i Srbima i Bošnjacima poprimala je grozničave dimenzije. Vodilo je to u rat. Psihologija ratne mržnje odvijala se po shemi na koju je, prije dvadesetak godina, ukazao zagrebački sociolog dr. Rudi Supek: najprije tema o oštećenosti ("varaju nas, potkradaju, pljačkaju, tlače..."); potom tema zavjere ("urotili su se protiv našeg naroda..."); govor o biološkoj ugroženosti ("istrebljuju nas..."); ideološki alarm ("narodu treba jedan čvrst vođa..."); govor o etnocentričnoj superiornosti ("naš narod je hrabar, pošten, primjer drugima..."), a nakon svega toga dođe osveta i odmazda ("one koji tlače naš narod mi ćemo likvidirati, uništiti, protjerati...").

Korijen mržnje treba tražiti i među člancima i knjigama objavljivanim pred rat, nakladničarskoj produkciji, prije svega srpskoj historiografiji koja je veličala "svoju", a klevetala "tuđu" naciju razvijajući prema njoj model odnosa kojeg nazivamo - mržnja. Preko maksimiranja ideja o ustašama, fundamentalistima, kasnije i četnicima, nacionalne stranke su, preko medija pod svojom kontrolom, stvarale strah koji se pretvorio u strašnu mržnju. Isključivo forsiranje nacionalnog (uz svo njegovo uvažavanje) moralo je, neizbježno, završiti u polariziranju, nerazumijevanju, nepovjerenju i mržnji. Od prevelike zaljubljenosti i ljubavi prema vlastitoj naciji, narodnosti i konfesiji ne vidi se da postoji i mržnja u koju se, nakon toga, najčešće zapada.

Ratom se želilo proizvesti strah i "uvjerenje" kod "svog" naroda da se ne može živjeti zajedno i da treba dijeliti Bosnu i Hercegovinu po etničkom principu. Zaista, u ovako surovom ratu teško je ljude sačuvati a da im se u srce ne uvuče mržnja. Za razvoj mržnje pogodovalo je stanje u okolišu: ubijanje, pljačke, otimanje imovine, palež kuća... U jednom trenutku rata izgledalo je da je tragedija naroda Bosne i Hercegovine dostigla vrhunac - nitko više ni s kim nije htio živjeti. Ili je bar tako izgledalo.

Teško je reći što je u ovom ratu gore: mržnja ili propaganda. Narode se učilo mrziti, a ne ljubiti, rekao bi A. G. Matoš. Koliko je samo, tijekom rata, izgovoreno i napisano riječi koje imaju samo jednu ulogu - rasuti mržnju prema "drugom". I ovaj će rat proći, ostaće mržnja, još dublji jaz naših vjersko-nacionalnih raskola. "Tko ideologiju mržnje prigrlji za svoju politiku, vodi narode u pakao", reče srpski književnik Mirko Kovač 1990. godine. Zaista nekima iz sva tri naroda bolje bi bilo i da nemaju pamćenje. Pamtili su i gradili frustracije samo na jamama iz 1941. godine, pokoljima iz 1942. godine, Blajburgu (Bleiburg) i sl. (mada ne smatramo da bilo što u nacionalnoj povijesti treba pustiti zaboravu) i u bosansko-hercegovačkom ratu smo dobili ono što imamo. Nadati se da će naredna pokoljenja biti mudrija i da neće ponoviti sve one uvrede i sramote koje su se događale tijekom ovog rata.

Da li vlast u ratu oplođuje "kapital" mržnje? S jedne strane razvija se ljubav prema "svome", s druge mržnja prema "drugome". Stvarao se i stvara mit o ugroženosti "svoje" nacije, o pitanju opstanka naroda.

Da se to izbjegne - sve je dozvoljeno (ubijati, paliti, progoniti, silovati...). Sve se to "podgrijava" pričama o ne znam kojem genocidu, progonima kroz povijest. Rasplakali su se bogovi rata pred njegov početak nad genocidom iz prošlosti da bi mogli lakše opravdati genocid koji je uslijedio. Tako je i ovaj rat dobijao i atribut osvetničkog za ono što se nekada dešavalo ili se "tvrđi" da se dešavalo.

Centralno je pitanje zašto da netko, u ime etnički čistih teritorija, mora da napušta svoje vjekovno, pradjedovsko ognjište zato jer je Hrvat, Bošnjak, Srbin, ili pripadnik bilo kojeg naroda ... Što su značili potpisi lojalnosti vlasti traženi u ovom ratu od Bošnjaka i Hrvata u Krajini? Izdati svoj narodni i građanski osjećaj, podviti rep kao mačor i šutjeti! To je bio zakon političke ludnice oko nas, ma koliko štampa nudila ljiljan vlastite nevinosti "ovog ili onog naroda, ove ili one narodne politike". Klanja, ubijanja, paljenja, pljačke, kriminal, suze, grobovi - to je stvarnost ovog rata. "Misle siromasi da bi naš grob bio njihov ukras", kako reče Štrosmajer (Strosmayer) u pismu Luji Vojnoviću 25. srpnja 1883. godine.

Što je rat duže trajao, zločini su postajali brojniji. Moglo bi se reći da je dužina rata utjecala na količinu zločina. Otkrivanje ("tuđeg") i prikrivanje ("svog") zločina je model ponašanja etnosa u ratu. Nitko ne govori o "svom" zločinu kojeg je počinila "njegova" vojska (ili, u najboljem slučaju, ako se govori o zločinu ne govori se o njegovim izvršiocima), već o zločinu "drugoga". Svi imaju institucije za prikupljanje građe o počinjenim zločinima - ali svi prikupljaju građu o zločinu počinjenom samo (ili uglavnom) nad "svojim" etnosom. To je ponašanje Poncija Pilata: operi ruke od "svoga" grijeha (zločina), a govori o onom kojeg je počinio "drugi". Riječ je o modelu koji polazi od toga da je zločina i zločinaca bilo u "drugim" etnosima, kod pripadnika "drugih" nacija, a nije ga bilo niti ima u "mom" etnikumu. Dakle, potcjenjivačko gledanje prema jednom, a često precjenjivačko gledanje na zločin kojeg počine "drugi". A i jedno i drugo je ispod razine ljudskog odnosa prema zločinu i njegovim počinioćima. Vodilo je to prema blagonaklonjenom stavu prema zločinu kojeg počine pripadnici vlastitog etnosa. Zato ocjene o zločinu, ponekad, postaju sumnjive. One su "dnevne uporabe". Kad su počinioći iz "mog" etnosa onda su to oni koji su "izmakli kontroli komande", to su "pojedini" i "strogo izolirani" slučajevi. A kad zločin počine pripadnici "drugog" etnosa, onda je to "sistematski", "planski" i sličan zločin. A ljudski je bar priznati zločin koji je počinjen u ime "moje" nacije, konfesije, političke grupe i sl.

Za zločine počinjene u ratu mogli bismo reći da oni nisu nešto što je specifično srpsko, hrvatsko, bošnjačko. Zločini su rezultat ekstremne, destruktivne nacionalne svijesti. Naravno, pogrešno bi bilo izvesti zaključak da su "sve strane u sukobu", kako se to često na zapadu kaže, podjednako počinile i podjednako odgovorne za zločine. Zločini su i po kvantitetu i po kvalitetu bili različiti, mada ni kvalitet ni kvantitet počinjenog zločina ne opravdava da se principijelno postavi pitanje kažnjavanja njihovih počinilaca. O tome koliko je zločina počinjeno, od koga i nad kim (čim) bit će riječi u izlaganjima koja slijede.

Odnos prema odgovornosti za zločin pokazao je da se sporo oslobađamo mentalnog sklopa koji podrazumijeva "kolektivnu", a ne pojedinačnu odgovornost. Po nosiocima te svijesti svaki intelektualac bi trebao da nosi "kolektivnu" odgovornost za ono što je pojedinac zločinac iz "njegovog" naroda uradio. Trebao bi se, u ime te "odgovornosti", stalno od nečega i nekoga "ograđivati", "pravdati", "osuđivati" da bi pokazao "čistoću" svoje savjesti! I ako propusti izreći osudu nad jednim (ne)činom, odmah je "sumnjiv". A zašto bi to tako trebalo da bude u ratu? Intelektualcu je dovoljno da digne svoj glas protiv rata, zločina, da se opredijeli i bori za mir i suživot. Naravno, tužno je da intelektualac opravdava rat, a još tužnije da pokušava naći opravdanje za zločin koji je počinjen (opravdanje vide najčešće, u odmazdi!). Ali to je predmet neke druge teme ("Intelektualac u ratu") koja izlazi izvan okvira ove rasprave.

Model kolektivne odgovornosti primjenjen je, na određeni način, u ex Jugoslaviji 1945. godine. Težnja za podjelom Bosne i Hercegovine na tri etničke republike, zajednice, prijetila je da od Hrvata, Srba i Bošnjaka napravi kolektivno odgovorne nakon rata.

Temelj ideji o kolektivnoj odgovornosti možda bismo mogli potražiti u religijskoj svijesti. U Starom zavjetu (odnos Jahvea prema židovskom narodu) nalazimo kolektivnu odgovornost. Zbog Adamovog grijeha - kolektivna odgovornost snosi se i to ne trenutačno, već kroz povijest. Međutim, u svetim spisima nije nepoznat ni model osobne odgovornosti.

Samo lakorazumni mogu optuživati čitav narod za zločin i genocidnost, makar isti bio počinjen i u njegovo (narodno) ime. I kršćanstvo i islam su, u principu, odbacili načelo kolektivne odgovornosti za počinjene zločine.

Kriminalci, ratni profiteri, prevaranti, predratno podzemlje pokušava - preko svojih zločina - odgovornost sa osobne prebaciti na kolektivnu krivnju naroda u čije "ime" ratuju i govore. A za zločin je bitno ime i prezime onog tko ga je počinio. Sve drugo je (sa stanovišta odgovornosti) marginalno.

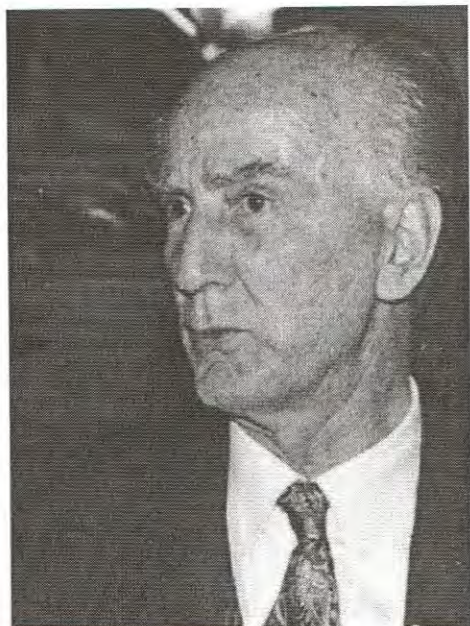
Nacionalistička totalitarizacija cjelokupne narode identificira sa njihovim izrodima. Ovdašnji narodi pate od "dedinog sindroma". Naime, svaka generacija doživi nešto što će iskoristiti da, u obiteljskom okruženju, svojim unucima, priča o stradanjima, progonima od "inih", da oštri njihovu savjest, a oni će noževe, za međusobne svirepe obračune kakve vodi i sadašnja generacija. A koji prežive pričat će opet istu priču o ustašama, četnicima, fundamentalistima, mudžahedinima koji su ih progonili, pljačkali, palili, silovali! I ti unuci će, kad jednog dana porastu, zbog tih dedinih i bakinih stradanja, iskopanih kostiju, prebrojavanja mrtvih, za vratove. Tužna sudbina ovdašnjih naroda.

Hoće li se, nakon ovog rata, svoje nacionalno i konfesionalno podrijetlo nositi kao žig: hoće li oni koji ostanu izvan "matica" (etničkih) osjećati se kao životinje tuđe vrste u stadu?

U jednim sarajevskim novinama ("Stećak") mogli smo pročitati zapis: "Majka stoji pred svježim grobom i pita: „Za čiju si stranu poginuo, sine? Na čijoj je strani Bog? Zar naš i njihov Isus nisu isti?". I u ovom ratu pokazalo se kao da "bogovi reže jedan na drugoga" (Miroslav Krleža). Jedan čuva Srbe, drugi Hrvate, treći Bošnjake.

NA OČEVOM GROBU. ŠEHITSKO GROBLJE NA KOVAČIMA - SARAJEVO.

*Dr. Muhamed Filipović, akademik,
ambasador Bosne i Hercegovine u
Londonu*

*Dr. Zvonimir Šeparović, akademik,
profesor Sveučilišta u Zagrebu*

*Dr. Elizabeta fon Erdman Pandžić,
profesor slavenske filologije iz
Njemačke*

*Dr. Rasim Hurem, profesor historije na
Univerzitetu u Tuzli*

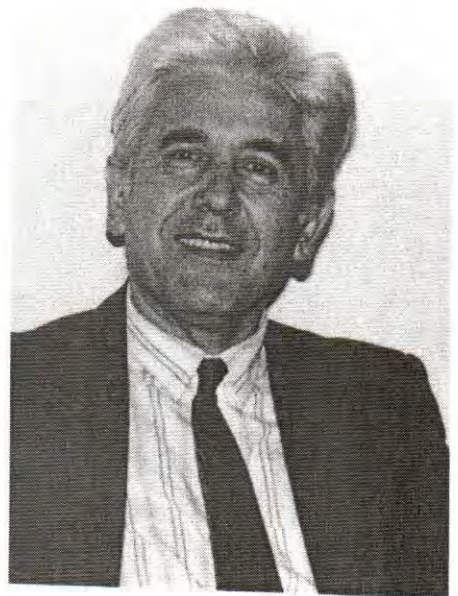
Dr. Kristijan Švarc Šiling (Christian Schwerz-Schilling), ministar Vlade SR Njemačke u ostavci

Džem Bojner, industrijalac i političar iz Turske

Dr. Mustafa Imamović, profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu

Dr. Ivan Cvitković, profesor Fakulteta političkih nauka u Sarajevu

DOKUMENTACIJA POČINJENIH ZLOČINA

GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995.¹

Agresija na Bosnu i Hercegovinu u dosadašnjoj historiji nevidena po brutalnosti i posljedicama po nenaoružano civilno stanovništvo, vodi se u cilju formiranja "Velike Srbije", odnosno etnički čistih srpskih teritorija i fizičkog uništenja i biološkog istrebljenja jednog civiliziranog i miroljubivog evropskog naroda - Bošnjaka. Zločini nad Bošnjacima rezultat su i velikohrvatskog nacionalističkog programa o stvaranju "zajedničke hrvatske države" u "njenim etničkim i povijesnim granicama".

Genocid i druge zločine nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini u periodu od 1991.-1995. pokušao sam da rekonstruišem i rasvijetlim. O ovom predmetu govorim iscrpnije u drugom tomu knjige pod naslovom "Agresija i genocid nad Bošnjacima 1991.-1993". Ovdje želim da iznesem samo osnovna zapažanja i rezultate do kojih sam tokom dosadašnjih istraživanja došao.

Agresiju na Bosnu i Hercegovinu srbijansko-crnogorski zločinci izvode na najbestijalniji i najmonstruozniji način najmodernijim oružjem. U njenu realizaciju uključena je, u početku, upotreba avijacije i zabranjenih borbenih sredstava na nezaštićene civile u seoskim naseljima i gradovima širom Bosne i Hercegovine. Objekti barbarske agresije jesu civilno stanovništvo, gradovi, sela, sva materijalna dobra, kulturni, vjerski, sportski i zdravstveni objekti, saobraćajna infrastruktura i svi drugi objekti od značaja za funkcioniranje života u Bosni i Hercegovini.

Na području Bosne i Hercegovine, prije svega na prostorima s većinskim muslimanskim stanovništvom, srbijansko-crnogorski agresor je izvršio i vrši teške zločine.

¹ Za izradu ovog teksta korišteni su brojni izvori koji se čuvaju u Arhivu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu i objavljeni radovi istog autora.

Agresor organizirano: - ubija, najčešće masakrira, muškarce, žene, djecu i starce bošnjačke nacionalnosti;

- pljačka i razara njihovu cjelokupnu imovinu i druge materijalne vrijednosti;

- prisilno izgoni sa vjekovnih staništa i raseljava Bošnjake i time ta područja pretvara u jednonacionalna, na koja naseljava stanovništvo srpske nacionalnosti, radi stvaranja etnički čistih srpskih teritorija;

- deportuje, masakrira i ubija u koncentracionim logorima; prijeti, zastrašuje, hapsi, prelaćuje, muči, proganja i izgladnjuje civile u zatvorima, od čega mnogi Bošnjaci svakodnevno umiru;

- masovno siluje žene, djevojke, pa i djevojčice, zvjerski sijekući pojedine djelove njihovog tijela, i zatim ih ubija;

- u logorima, zatvorima, hotelima, garažama, privatnim kućama i drugim mjestima namjerno drži silovane žene, djevojke i djevojčice i time sprečava prekid neželjene trudnoće;

- tjera na prisilan rad, uzima i ubija taoce;

- neselektivno i nerazmjerno koristi silu, opsadu i žive štitove;

- vrši nezakonite pretese i zapljene, te bespravno otpuštanje sa posla;

- namjerno napada, razara i uništava civilne ciljeve: gradove, varoši i sela;

- pustoši ljudska ognjišta neopravdano vojnim potrebama;

- planski i selektivno pljačka, razara i uništava privredne objekte, kompletnu infrastrukturu Bosne i Hercegovine (saobraćajnice, PTT instalacije, radio i TV predajnike, električne dalekovode, vodovode i rezervoare za vodu, zdravstvene ustanove i dr.) i prirodne resurse (šume, vodotokove, rudnike i sl.);

- surovo postupa sa ranjenicima, bolesnicima i ratnim zarobljenicima;

- napada na bolnice, zdravstvene ustanove i medicinsko osoblje i tako ponovo ranjava i ubija ranjenike;

- napada i ubija novinare;

- uništava i zatire kulturno-historijske i vjerske spomenike;

- nasilno prevodi Bošnjake u pravoslavlje;

- opstruira humanitarnu pomoć i napada na humanitarne konvoje i osoblje humanitarnih organizacija.

Srbijansko-crnogorski agresor je na teritoriji Republike Bosne i

Hercegovine, posebno na području istočne i sjeverne Bosne, kao i na području Unsko-sanske regije, izvršio masovna smaknuća i masovne masakre nad civilima - Bošnjacima. O tome, pored bezbrojnih činjenica, svjedoči i veliki broj masovnih grobnica. S tim u vezi, ukazaćemo na najteže masovne egzekucije koje je agresor izvršio nad Bošnjacima:

- u Bijeljini je u aprilu 1992. ubijeno i zaklano oko 400 civila, a 2. i 3. maja ubijeno je oko 200 Roma i bačeno u Savu;

- u Vlasenici i okolnim selima: Zaklopača, Džamdžići, Piskavice, Džemat, Gradina, Turalići, Drum i drugim maja 1992. ubijeno je preko 1.000 muškaraca, žena i djece. Samo u Zaklopači 16. maja 1992. izmasakrirano je preko 80 ljudi, žena i djece;

- sredinom juna 1992. na području Zvornika i mnogim zvorničkim selima ubijen je veliki broj Bošnjaka. Tako je u Zvorniku ubijeno 500, Snagovu 17, Kostijerevu 35, Kobilićima 16 i Grbavcima 72 civila. Pored toga, izvršen je masakr nad oko 800 muškaraca iz 20-tak drugih zvorničkih sela;

- na području Bratunca (maj-juli 1992.) ubijeno je više od 1.000 ljudi, žena i djece. Samo u selu Skelani 8. maja 1992. srpski zločinci su 30 Bošnjaka zapalili u kućama, a u selu Glogova juna 1992. pred džamijom je na monstroznan način strijeljano 40 ljudi;

- od juna do avgusta 1992. u Višegradu je više od 2.000 Bošnjaka zaklano na mostovima i bačeno u rijeku Drinu. Na mostovima su srpski zločinci ubijali i majke sa djecom i bacali ih u rijeku. Samo u junu na mostovima je u tri navrata (11, 18. i 19. juna) zaklano 219 Bošnjaka. U Pionirskoj ulici 15. juna spaljene su 64 žene i djeteta, a 27. juna na Bikavcu još sedamdeset i dva civila. U višegradskom selu Glavica srpski fašisti su u jednoj kući zapalili 67 civila;

- u Foči je krajem aprila 1992. ubijeno i poklano 24 civila, među kojima je bilo i staraca, žena i djece. U selu Pilipovići ubijeno je 24, a u Jeleču 20 civila;

- u tunelu kod Miljevine je u drugoj polovini jula 1992. poklano 70 civila i bačeno u rijeku;

- u Čajniču je sredinom juna 1992. ubijeno 35 civila;

- u Trnovu je 30. maja 1992. ubijeno 60 ljudi, žena i djece;

- na području Kalinovika (u mjestu Retina) 5. avgusta 1992. agresor je strijeljao 23 muškarca, nakon čega su tijala posuta benzinom i zapaljena u jednoj štali;

- početkom juna 1992. agresor je u Rogatici 103 muškarca bacio u jamu zvanu Džomba. Poslije granatiranja Rogatice 19. juna 1992, od kojeg su

zapaljene gradske četvrti Tekija, Gračanica i veliki dio Holuća, agresor je poklao više od 140 civila. Dva dana kasnije (21. i 22. juna) ubijeno je još 100 ljudi, žena i djece;

- sredinom 1992. u Ahatovićima i Dobroševićima (opština Novi Grad - Sarajevo) ubijeno je oko 200 muškaraca, žena i djece.

Najteža masovna smaknuća agresor je izvršio na području Bosanske Krajine, posebno Unsko-sanske regije. Tamo su likvidirane desetine hiljada ljudi, žena i djece:

- u Kozarcu je od 26.-29.maja 1992. ubijeno od 6.000-7.000 civila;

- u Prijedoru je od 30. maja do 4. juna 1992. ubijeno oko 1.000, a krajem juna (u jednom danu - samo za sahat vremena) 2.500 civila, uglavnom Bošnjaka). U prijedorskim selima Bišćani, Rizvanovići i Rakovčani 19. juna 1992. ubijeno je 1.000 civila, u selima Zecovi i Čarakovo 22. juna 800 civila, dok je u selu Hambarine između 23. i 25. maja ubijeno oko 1.000 civila. U Džidžinom Viru (na rijeci Sani) početkom juna 1992. ubijeno je 500 mladića, a u selu Briševo 180 civila;

- u bolničkom krugu u Kotor-Varoši agresor je 30 mještana Bošnjaka žive pregazio utovarivačem marke "Volvo", čija su raskomadana tijela raznosili psi: u selu Grabovica srpski fašisti su 7. novembra 1992. izmasakrirali 300 civila, a prilikom napada na selo Hanifići srpski zločinci su zarobili 43 Bošnjaka (uglavnom žene i djecu) i zapalili ih u mjesnoj džamiji. U Donjoj Varoši je ubijeno i kod džamije zakopano oko 150 civila;

- na području Ljubije sredinom oktobra 1992. ubijeno je 107 civila i njihovi leševi zatrpani u koku željezne rude;

- u Konjević Polju je 11. marta 1993. agresor granatirao zbjeg i tom prilikom ubio 300-350 žena i djece i na stotine ranio (nekoliko djece je bilo bez glava).

Masovnu likvidaciju Bošnjaka srbijansko-crnogorski agresor je izvršio u brojnim konclogorima i zatvorima (mnogi i danas postoje). Logor Tomašica je korišten za masovna smaknuća. Naime, u tom rudniku je u pećima za topljenje rude spaljeno 5.000 civila. U logoru Omarska vršena su svakodnevna ubistva, naročito političara, stručnjaka i vjerskih autoriteta. Broj ubijenih u tom logoru se kreće od 8.500-9.500 civila. U logoru Keraterm agresor je izvršio masovne pokolje zatočenika. Od 30. maja do 4. juna 1992. u ovom logoru je ubijeno preko 1.000 logoraša.

U logoru Luka u maju i junu 1992, ubijeno je između 2.000 i 3.000 civila Brčkog, uglavnom Bošnjaka. Njihova tijela su odvožena kamionima-hladnjačama u fabričku kafileriju, blizu Brčkog, gdje su spaljivana.

U logoru Karakaj (kod Zvornika) ubijeno je oko 400 Bošnjaka.

Likvidacija logoraša iz KPD Foča vršena je na drinskim mostovima i ušću Čehotine u Drinu.

U logoru Sušica (Vlasenica) ubijeno je preko 3.000 ljudi, žena i djece.

U koncentracionom logoru Kravica je do druge polovine septembra 1992. ubijeno oko 200 civila i silovano mnogo djevojaka i žena.

U prvoj polovini i sredinom jula 1995., nakon što su UN predale Srebrenicu - "zaštićenu" zonu UN" agresoru, srpski fašisti su izvršili masovne zločine nad nenaoružanim Bošnjacima.

Odmah nakon ulaska u Potočare, gdje je bilo oko 30.000 Bošnjaka, agresor je, uz prisustvo UNPROFOR-a i noseći njihove uniforme i kape kao i oznake Crvenog krsta, na najsvirepiji način ubijao i klaao nezaštićene ljude (muškarce i dječake), silovao žene i djevojke, pljačkao njihovu imovinu i dr. U Potočarima je ubijeno i zaklano preko 1.500 civila.

Agresor je u Potočarima izdvajao muškarce i djecu stariju od 12 godina, te ih kamionima i autobusima odvodio u okolna mjesta i ubijao, o čemu svjedoče mnoge masovne grobnice. U Pilici je od 16.-18. jula ubijeno preko 1.200 civila, na brani taložnice mulja Glibnice strijeljano je na stotine ljudi, na području Foresta (šumski prostor od Šušnjara do Snagova) ubijeno je oko 1.000, u Konjević Polju preko 700, u Kravici preko 700, u Kamenici preko 600, u Biljinu oko 300, u Baljkovcu oko 300, Udrču oko 200, u Pobuđu preko 150 i u gradu Srebrenici oko 150 civila. I u Novoj Kasabi, Lazeti i drugim mjestima ubijeni su brojni Bošnjaci.

Agresor je masovne zločine nad Bošnjacima izvršio u Sarajevu i drugim gradovima: u redovima za vodu, hranu, na tržnicama, školama, bolnicama, na ulicama, u stambenim objektima, za vrijeme sahrana, itd. Tako je, primjera radi, 27. maja 1992. u Sarajevu minobacačkim granatama ubijeno 17, a teže i lakše povrijeđeno preko 40 civila koji su čekali u redu za hljeb. Petog februara 1994. ubijeno je 67, a ranjeno oko 200 civila. Od 3.-31. jula 1995. u Sarajevu je ubijeno 212 civila, među kojima 13 djece, a ranjeno 891 civil, od čega 45 djece. Od 1. januara - 7. avgusta 1995. u Sarajevu je ubijeno 460, a ranjeno 2.097 civila.

U Tuzli je 25. maja 1995. agresor izvršio masakr nad civilima, od čije je granate ubijeno 73 civila (između 15 i 25 godina) i ranjeno 200.

Srbijansko-crnogorski agresor je izvršio brojne zločine i nad djecom kao najznačajnijim dijelom bošnjačke populacije. Mnogo djece je deportovano i ubijeno u logorima. Djevojčice su silovane i gledale su kako muče i siluju njihove majke. I djeca od 4 godine su mučena i seksualno zlostavljana. Na očigled djece srpski zločinci su ubijali, mučili i silovali njihove roditelje, itd.

Na osnovu raspoloživih podataka nije moguće utvrditi tačan broj masovno i pojedinačno ubijenih Bošnjaka. Međutim, sa sigurnošću se može utvrditi da u mnogim bosansko-hercegovačkim gradovima i selima više nema Bošnjaka, iako su činili većinsko stanovništvo. Između ostalog, to su: Foča (51%), Rogatica (60%), Višegrad (63,4%), Vlasenica (55,3%), Bratunac (64,2%), Srebrenica (72,9%), Zvornik (59,4%), Prijedor (44,0%), itd.

Iako razmjere stravičnih zločina genocida i drugih teških povreda međunarodnog humanitarnog prava nisu u potpunosti poznate, na osnovu raspoloživih podataka može se ustanoviti da je na području Republike Bosne i Hercegovine:

Od početka agresije do 31. jula 1995. registrovano 145.378 ubijenih, umrlih od gladi i hladnoće i nestalih osoba, uglavnom Bošnjaka (računa se da je to samo 65% od ukupnog broja ubijenih, odnosno da su to žrtve agresije registrovane u 61 opštini). Među njima je 16.819 djece.

Broj ukupno povrijeđenih koji su od početka agresije do 31. jula 1995. evidentirani, je 172.688, od čega 76.289 teško ranjenih i trajno invalidnih, posebno amputiraca. Među njima se nalazi i znatan broj djece - 34.571, čak i u dobu od nekoliko sedmica. U Sarajevu je evidentirano 60.800 ranjenika, od čega je 14.919 djece.

Hiljade Bošnjaka se vode kao nestali. Sumnja se da su svi ubijeni.

Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu dovela je do najveće izbjegličke krize u Evropi poslije Drugog svjetskog rata. Prema podacima Ministarstva za izbjeglice i socijalnu politiku Republike Bosne i Hercegovine, od 28.12.1994. procjenjuje se da je, usljed agresije, progona i masovnih zločina, svoje domove napustilo preko 60% stanovništva Republike. U više od 100 zemalja širom svijeta nalazi se 1,245.000 naših izbjeglica. Najveći broj je skoncentrisan u zemljama zapadne Evrope, Skandinavskim zemljama, Turskoj i drugim državama. Broj raseljenih lica na teritoriji Republike pod kontrolom Armije Bosne i Hercegovine iznosi 763.224.

Da bi onemogućili povratak tih ljudi na svoja ognjišta agresor, nakon pljačke, uništava njihove kuće i gospodarske objekte.

Poseban oblik zločina genocida, po načinu i sistematici izvršenja do sada nezabilježen u povijesti čovječanstva, predstavlja masovno i sistematsko silovanje i zastrašujuće seksualno zlostavljanje bošnjačkih žena svih uzrasta, od četvorogodišnjih djevojčica do starica (starosna dob većine žrtava je ispod 35 godina). Specijalno su tražene nevine djevojke. Jedan broj žena srbijansko-crnogorski agresor je nakon silovanja, ubio da ne bi mogle svjedočiti, dok one

najmlađe dobi taj sramni čin nisu ni preživjele. U logoru Luka mnoge žene su, poslije silovanja, ubijene, a njihova tijela su, nakon toga, bačena u rijeku Savu ili masovne grobnice ili spaljena u "Kafiljeriji". U logoru Tmopolje srpski zločinci su svake noći iz okolnih sela, zajedno sa čuvarima, odvodili mlade i zgodnije žene, pa i dvanaestogodišnje djevojčice. U svrhu masovnog zločina silovanja agresor je formirao čak i posebne bordel-logore (naročito u okolini Foče i Prijedora), u kojima su žene bile žrtve višestrukih ili grupnih silovanja (često ih je silovalo i do osam zločinaca uzastopno). Mnoge djevojke i žene su nasilno zadržane do stepena trudnoće nakon kojeg medicinski nije bilo moguće oslobađanje neželjenog ploda. Jedan broj zatočenica se, nakon držanja trudnoće do perioda kada se ona nije mogla prekinutu, već i porodile. Podaci o broju silovanih žena su različiti - od 10.000 - 60.000. Broj silovanih nije moguće utvrditi, jer se radi o činu krajnje intimne i osjetljive prirode. Ova silovanja, prema rezultatima dosadašnjih istraživanja, jedan su od ključnih ciljeva agresije i dio njene taktike i promišljenog i organiziranog plana za uništavanje bošnjačkog naroda, odnosno zločin genocida. Dostupni podaci ukazuju na činjenicu da su agresorski komandanti naređivali svojim vojnicima da siluju muslimanke.

Agresor je u pojedinim mjestima i krajevima prisilno prevodio muslimane u pravoslavnu vjeru. O tome postoje svjedočenja građana iz Kalimanića, Rogatice, Bjelimića, Foče, Kozarca, Semberije itd. U Rogatici je sredinom 1992. nasilno prevedeno u pravoslavlje više od 2.000, uglavnom žena. Među njima je i nekoliko stotina zatočenika konclogora u "Srednješkoljskom centru" koji su "dobrovoljno" promijenili vjeru.

Agresor je opljačkao, porušio, sistematski uništio i izbrisao tragove na oko 1.200 objekata islamske arhitekture, među kojima su brojne džamije, mektebi, tekije, turbeta i druge sakralne građevine.

Agresor je opljačkao, porušio i popalio na stotine hiljada stambenih objekata. Procjenjuje se da je uništeno i oštećeno između 60 do 70% ukupnog broja stambenih jedinica u Republici Bosni i Hercegovini. U mnogim slučajevima agresor je opljačkao i nasumice uništavao privatnu svojinu Bošnjaka: kuće, automobile, stoku, dućane, stranu valutu i mnoge druge vrijednosti. Bošnjaci su prisiljeni da pismeno potvrde da se odriču svojih vrijednosti "slobodnom voljom" u korist agresora, bez ikakve nadoknade.

Razoreni su i uništeni mnogi infrastrukturni objekti u oblasti saobraćaja i veza (željeznička i putna infrastruktura, PTT saobraćaj i RTV), čije štete, prema podacima Ministarstva saobraćaja i veza od 28. novembra 1992., iznose oko 800 miliona američkih dolara (danas su one daleko veće).

Agresor je opljačkao, razorio i uništio mnoge industrijske objekte, poljoprivredna dobra, hotele, motele i turističke centre, te bezbroj malih zanatskih i trgovačkih radnji u privatnom vlasništvu, čija je ukupna šteta teško procjenjiva. Procjenjuje se da je uništeno i oštećeno između 50 do 60% industrijskih objekata.

Od početka agresije do 7. aprila 1993. srbijansko-crnogorski zločinci su porušili ukupno 443.000 kvadratnih metara bolnica, apoteka i drugih zdravstvenih objekata, čime je iz upotrebe izbačeno 6.000 bolničkih kreveta. Ubijeno je i nestalo 395 ljekara i drugih zdravstvenih radnika i uništeno oko 400 sanitetskih vozila.

Među najtežim posljedicama agresije je i razaranje i uništenje gotovo svih obrazovnih, naučnih, kulturnih i sportskih objekata. Dovoljno je u tom pogledu pomenuti činjenicu da je agresor granatirao i zapalio Nacionalnu i univerzitetsku biblioteku u Sarajevu (zbirku periodičnih publikacija sa više od 30.000 naslova iz svih oblasti nauke i ljudskog života uopće; periodika je imala blizu pola miliona tomova, a u Vijećnici je bilo i oko 850.000 monografskih publikacija), potpuno spalio Orijentalni institut, njegov arhiv i biblioteku, koji su, što se rukopisne građe na arapskom, turskom i perzijskom jeziku tiče, bili na četvrtom mjestu u Evropi, zatim uništio gotovo sve objekte na kojima su održane XIV Olimpijske igre 1984. i dr.

Agresor je onesposobio ili iz upotrebe isključio više od 50 vodoopskrbnih objekata i uskratio vodu, električnu energiju, gas i telefonske komunikacije u većem dijelu Republike, a posebno u Sarajevu. Na taj način agresor vrši namjerno podvrgavanje grupe, odnosno Bošnjaka, životnim uslovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja.

Srbijansko-crnogorski agresor ne poštuje nikakve ratne konvencije, te protiv civilnog stanovništva koristi metode i sredstva koji su po svim međunarodnopravnim i humanitarnim pravima i standardima zabranjeni. Tako protiv civilnog stanovništva, stambenih, privrednih i bolničkih objekata agresor koristi rasprskavajuću i zapaljivu municiju, hemijske otrove, kasetne bombe, snajpere i dr. Iz svih se artiljerijskih oruđa vrši granatiranje po gradovima, naseljima i selima sa pretežno bošnjačkim stanovništvom. Od početka agresije do 12. aprila 1993. agresor je 318 puta upotrijebio hemijska sredstva i oružja.

Agresor sistematski izgladnjuje Bošnjake, te onemogućava njihovo liječenje i epidemiološku zaštitu. Posebno izgladnjuje Sarajevo. Civili na ulicama padaju od gladi i iscrpljenosti. Hrane nedostaje, a mnogi stanovnici nisu jeli meso i povrće mjesecima i godinama. Na taj način agresor onemogućava UNHCR-u i drugim međunarodnim i lokalnim humanitarnim organizacijama da isporučuju hranu i lijekove. Također, u okupiranim mjestima u kojima je ostao manji broj Bošnjaka, agresor diskriminiše, otpušta sa posla, izbacuje iz

stanova uz prethodno prisilno potpisivanje da se odriču svoje cjelokupne imovine, itd. Uz to im se uskraćuju i svi oblici socijalne i medicinske zaštite, što je rasna diskriminacija na nacionalnoj osnovi.

U agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu agresor posebno koristi opsadni način ratovanja i neselektivno i nerazmjerno korištenje sile, što je karakteristično za Sarajevo, Goražde, Žepu, Srebrenicu, Bihać i druga mjesta. Agresor time na razne načine vrši zločine nad oko 600.000 stanovnika. Ovakav način ratovanja agresor koristi da presiječe dostavu hrane, goriva, struje, sanitetskog materijala i svega onoga što je neophodno za preživljavanje stanovništva.

Istovremeno sa agresijom Srbije i Crne Gore na Bosnu i Hercegovinu od kraja 1992, a posebno tokom aprila, maja i oktobra 1993, postrojbe Hrvatske vojske (HV) i fašistoidnog dijela Hrvatskog vijeća obrane (HVO) uključile su se u saradnju sa velikosrpskim agresorom i zajedno sa njim nasrnule na Bosnu i Bošnjake. U tom cilju su u dolini Rame i Neretve, te u srednjoj Bosni, izvršile brojne zločine nad bošnjačkim civilnim stanovništvom, kao što su: masovni pokolji, nasilna raseljavanja i nezakonita hapšenja civila, silovanja, napadi na gradove, te uništavanje sela i vjerskih objekata. To je, u skladu sa velikohrvatskim nacionalističkim programom o formiranju "zajedničke hrvatske države u njenim etničkim i povijesnim granicama", dio smišljene i sistematske politike genocida, koju su HV i pripadnici HVO organizirano činili u pomenutim krajevima (potpisivanjem Vašingtonskog sporazuma 18. marta 1994. ova agresija je obustavljena).

Brojni su primjeri provođenja takve politike:

- Selo Ahmići i sudbina njegovog stanovništva posebno su šokantni. U rano jutro 16. aprila 1993. postrojbe HVO izvele su minobacački napad na ovo selo, a zatim su u njemu izvršile masakr nad muslimanskim stanovništvom. Tom je prilikom ubijeno preko 100 lica različitog pola i starosti (većinom starije osobe, žene, djeca i bebe) i potpuno uništeno oko 180 muslimanskih kuća i dvije džamije.

- Istog dana u susjednom Vitezu postrojbe HVO su ubile 96 civila Bošnjaka, među kojima veći broj intelektualaca. Bojovnici HVO su bacali granate u muslimanske kuće i neselektivno pucali na civile. Tom prilikom su cijele porodice ubijene u svojim kućama.

- U Mostaru je HVO u noći 9. maja 1993. počeo akciju nasilnog protjerivanja Bošnjaka i jednog manjeg broja Srba iz njihovih domova, deportujući ih u koncentracioni logor.

- Formacije HVO Kiseljaka i srpske oružane jedinice sa Ilidže su sredinom juna 1993. u selu Grahovci (između Kiseljaka i Ilidže) izvršile masakr nad Bošnjacima. Samo u garaži Ahmeda Duharkića je zapaljeno 17 muškaraca, zajedno sa efendijom Omerom Drkićem. U kućama je ubijeno i spaljeno oko 20 Bošnjaka.

- Fašisti HVO su 23. oktobra 1993. u Stupnom Dolu izvršili stravičan masakr nad Bošnjacima: ubijeno je, silovano i uhapšeno na desetine nedužnih civila i zapaljene mnoge kuće. Pri tome su hrvatski zločinci na zvjerski način ubijali djecu, pa čak i bebe. Među žrtvama nalazila se i grupa žena sa prerezanim grlima.

- Hrvatski fašisti su na području tzv. Hrvatske zajednice "Herceg-Bosna" formirali više koncentracionih logora i prihvatnih zatvora za Bošnjake, uglavnom civile (Heliodrom - Mostar, Dretelj, Gabela i mnogi drugi). U tim logorima hiljade zatočenika je bilo izloženo najbrutalnijim metodama uništenja, fizičkog i psihičkog maltretiranja i izgladnjivanja. Pored toga, mnogi logoraši su korišteni kao živi štit na prvim linijama borbe, što je posebno karakteristično za Mostar.

Oružane formacije Fikreta Abdića, koji se stavio u službu agresora, izvršile su, u skladu sa dogovorom Milošević-Tuđman o podjeli Bosne, brojne zločine nad vlastitim narodom, kao što su: ubistva ratnih zarobljenika i porodice pripadnika Petog korpusa, maltretiranja mnogih civila, posebno u logorima, zatim silovanja, pljačkanje i uništavanje vjerskih i stambenih objekata.

Navedenim i drugim zločinačkim djelima agresori su izvršili genocid i druge zločine nad Bošnjacima. Na taj način oni nastoje da, po unaprijed razrađenom planu, unište Bosnu i Hercegovinu kao državu, a biološki i kulturno-politički iskorijene i zatre Bošnjake.

ZLOČINI U BOSANSKOJ KRAJINI

Bosanska krajina, po svom geografskom, historijskom, privrednom i kulturnom razvoju, predstavlja jedinstveno područje u okviru suverene, cjelovite, demokratske i međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine. Po svojoj površini Bosanska krajina obuhvata skoro trećinu ukupne teritorije Republike Bosne i Hercegovine, odnosno 31%. Prema statističkom popisu stanovništva iz 1991., na ovim prostorima je živjelo 1,145.539 građana, tj. 25% od ukupnog broja stanovnika Republike Bosne i Hercegovine.

Nacionalni sastav stanovništva Bosanske krajine, prema navedenom popisu stanovništva, bio je sljedeći:

- Bošnjaka	478.951, ili 41,9%
- Srba	532.104, ili 46,4%
- Hrvata	102.644, ili 8,9%
- Ostali	31.840, ili 2,8%

U mnogim mjestima živjelo je većinsko bošnjačko i hrvatsko stanovništvo (Jajce, Ključ, Kotor - Varoš, Sanski Most, Prijedor, Kozarac, Velika Kladuša, Bihać, Cazin, Bosanska Krupa).

Od ukupne površine 6.601,41 km² obradivog i građevinskog zemljišta po gruntu na području Bosanske Krajine Bošnjacima i Hrvatima pripada 3.807,54 ili 57,15 %, a Srbima 2.793,87 ili 41,94%.

Zločini nad nesrpskim narodom Bosanske krajine počeli su još 1990., a posebno 1991., kada su srpski generali iz sastava JNA pokušali provesti nasilnu mobilizaciju Bošnjaka i Hrvata radi odvođenja na ratišta u Hrvatskoj. **Više desetina hiljada Bošnjaka iz Bosanske Krajine**, izlažući se životnoj opasnosti, kako oni, tako i članovi njihovih porodica, **su to odbili**. Time su velikosrpskim snagama Bošnjaci nedvosmisleno stavili do znanja da, u realizaciji srpskih

¹ Tekst je raden na osnovu podataka Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, Državne komisije za prikupljanje činjenica o zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine i Udruženja građana unsko-sanske regije.

genocidnih planova o "velikoj Srbiji" i okupaciji Republike Hrvatske, ne mogu računati na Bošnjake.

U prvoj polovini 1992. srbijansko-crnogorski agresor je napao mnoge gradove i naselja u Bosanskoj krajini, na nezaštićeno civilno stanovništvo nesrpske nacionalnosti. Nakon zauzimanja naselja, agresor je na tom području planski i sistematski izvršio brojne zločine nad civilnim stanovništvom, materijalnim dobrima, kulturnim, vjerskim, sportskim, zdravstvenim i drugim objektima.

O stradanju civilnog stanovništva svjedoči veliki broj žrtava i brojne masovne grobnice i stratišta. Među najtežim masovnim ubistvima koja je izvršio agresor su sljedeća: u Kozarcu je od 26. do 29. maja 1992. ubijeno od 6-7.000 Bošnjaka; u selu Hambarine 25. maja je ubijeno oko 1.000 civila; u Prijedoru je od 30. maja do 4. juna 1992. ubijeno oko 1.000 Bošnjaka i Hrvata, a krajem juna iste godine u roku od 60 minuta ubijeno je 2.500 civila; u selu Zecovi i Čarakovo (22. juna 1992.) ubijeno je 800 civila; u Bišćanima, Rizvanovićima i Rakovčanima 19. juna ubijeno je 1.000 civila; u Džidžinom Viru (na rijeci Sani) početkom juna 1992. ubijeno je (većinom maljevima) 500 mladića Bošnjaka; u selu Zecovi, nakon pokušaja oslobađanja zatočenika u logoru Trnopolje, krajem jula 1992. ubijeno je samo na jednom mjestu 376 Bošnjaka; u Kotor - Varoši (ispred Doma zdravlja) krajem jula 1992. ubijeno je 270 civila; na lokaciji Koričanske stijene likvidirano je 250 logoraša iz Ključa, Sanskog Mosta i Prijedora; samo u glavnoj ulici u Prijedoru 29./30. maja ubijeno je više od 200 civila bošnjačke i hrvatske nacionalnosti; u selu Biljani (Ključ), ispred seoske škole, je ubijeno 184 civila; u selu Hrustovi (Sanski Most) 1. juna ubijeno je 150 Bošnjaka, žena, djece i staraca; u selu Mijska Glava (Ljubija) je krajem jula ubijeno 100 civila; u selu Briševo (Ljubija) ubijeno je 100 civila (krajem jula); u selu Mahmuljani (Kozarac) za jedan dan je ubijeno 100 civila; u selu Briševo i Rajlaš za jedan dan ubijeno je 57 civila; u selu Prahovo (Ključ) 1. juna 1992. ubijeno je 50 civila; u Rizvanovićima, ispred kafića "Patrija", 26. jula je ubijeno 37 civila; na Kurban-bajram u selu Briševo ubijeno je 28 Bošnjaka; u selu Gornji Jakupovići u jednom podrumu ubijeno je 27 žena, djece i staraca Bošnjaka, među kojima i Atif Jakupović, star 93 godine; u Kozarcu je 4. juna nakon predaje bolnice na licu mjesta ubijeno 75 ranjenika; na mostu Žegar (rijeka Sana) za jedan dan je ubijeno 150 civila, itd.

Srpski zločinci su nad nenaoružanim civilima nesrpske nacionalnosti koristili posebne metode mučenja, kao što su: vađenje očiju živim ljudima, vađenje nokata i zuba, presijecanje civila na komade, odsijecanje dijelova tijela i tjeranje logoraša da to jedu, spaljivanje živih muškaraca, žena i djece u zgradama, sječenje vena na nogama i rukama sa zabranom pružanja prve pomoći, nabijanje male djece na noževe i vile, te klanje na očigled roditelja, bacanje

žive djece u betonske mješalice, ubijanje, klanje, odsjecanje ekstremiteta, ubijanje maljem, prisiljavanje roditelja da piju krv svoje djece, pečenje živih ljudi, klanje motornom pilom, silovanja i druga izivljavanja nad djevojčicama, djevojkama i ženama, probadanje lobanje (kundacima i noževima na puškama) i masakriranje i dr. Pri tome je agresor u potpunosti istrijebio mnoge porodice. Tako su, ilustracije radi, pripadnici tzv. srpske milicije u prijedorskom selu Zecovi u jednom danu ubili 36 bošnjačkih porodica sa prezimenom Bašić i Horozović.

Širom Bosanske Krajine nalaze se masovne grobnice u kojima je agresor izvršio monstruozne zločine protiv civilnog stanovništva. Prema dosadašnjim saznanjima poznato je preko 100 masovnih grobnica, među njima: bivši kopovi starih rudnika Omarska i Trnopolje (smatra se da je ovdje bačeno više hiljada leševa, koje su zločinci polili naftom, te zapalili i onda bagerom zatrpali); ribnjak "Saničani" (leševi iz logora Trnopolje i Keraterm); rijeka Sana (teško je i procijeniti koliko je leševa bačeno u ovu rijeku); rudnik Tomašica (Gradina, zajednička grobnica u kojoj je, prema izjavama svjedoka, zatrpano oko 5.000 Bošnjaka iz Kozarca, Prijedora, Hambarina, Čarakova, Ljubije, Trnopolja i dr); vrtača kod Lušci Palanke (za jednu noć bagerima je zatrpano 180 zatočenika iz logora Omarska; dvorište pravoslavne crkve u Krkićima gdje je za jedan dan ubijeno 20 milicionera iz Kozarca); benzinska pumpa Kozarac (ubijeno 12 milicionera); brčanska kafilerija, pogon "Bimeks" Brčko (iz Kozarca dovezeno šleperima 3.000 leševa i prerađeni u stočnu hranu); selo Stara Rijeka kod Ljubije (u jednu grobnicu je Rade Bilbija, sa svojim zločincima, zatrpao 64 hrvatska leša); selo Buvača više Rakelića (grobница više hiljada leševa iz Kozarca, Omarske, Trnopolja i Prijedora) i mnoga druga mjesta. Na stotine leševa je ostavljeno po poljima i planini Kozara.

Prema dostupnim podacima agresor je na području Bosanske krajine ubio više od 65.000 Bošnjaka i Hrvata, uglavnom Bošnjaka, među kojima je preko 10.000 bošnjačke inteligencije (prosvjetni radnici, ljekari, privatni poduzetnici, članovi SDA, pripadnici MUP-a i dr.).

Samo u općini Prijedor srpski zločinci su ubili oko 25.000 civila Bošnjaka i jedan broj Hrvata i Roma, od čega oko 11.000 u Kozarcu.

Prisilno protjerivanje i raseljavanje nesrpskog civilnog stanovništva na području Bosanske krajine predstavlja, u skladu sa osnovnim ciljem agresije - stvaranje etnički čistih srpskih teritorija, jedan od najčešćih oblika zločina. Procjenjuje se da je agresor prisilno protjerao oko 350.000 Bošnjaka i Hrvata koji se nalaze u preko 90 zemalja, vršeći na taj način nasilnu promjenu demografske slike ovoga područja.

Gnusnost agresorskog zločina posebno je izražena pri posmatranju demografske strukture Prijedora i Kozarca u kojima su Bošnjaci, prema popisu

iz 1991, činili većinsko stanovništvo. U Prijedoru je od 49.454 Bošnjaka, koliko ih je bilo po popisu stanovnika od 1991., krajem jula 1993. je, prema raspoloživim podacima, ostalo oko 400, čiji se broj svakodnevno smanjuje. Stari dio grada, sa pretežno bošnjačkim živiljem, zločinci su prekopali i zasijali travom. U Kozarcu, koji je bio u sastavu općine Prijedor, od 22.320 nije ostao ni jedan Bošnjak niti bilo kakav trag njihovog viševjekovnog postojanja na tom prostoru.

Po unaprijed pripremljenom planu fizičkog uništenja nesrpskog stanovništva, posebno Bošnjaka, srpski agresor je na području Bosanske krajine formirao preko 100 koncentracionih logora i zatvora. Na području općina Prijedor, Bosanski Novi, Bosanska Dubica, Ključ i Sanski Most, prema dosadašnjim saznanjima, formirano je 50 logora, od čega 42 na području Prijedora. Jedan broj civila iz Bosanske krajine (oko 4.000) agresor drži u logorima na području Srbije i Crne Gore.

U logorima je dnevno boravilo na hiljade zatočenika (prema nekim podacima od 40.000-50.000), uglavnom Bošnjaka i jedan broj Hrvata, među kojima je bilo i žena, djece i staraca. Pošto su jedni odlazili, odnosno likvidirani, a drugi dolazili, tačan broj logoraša je teško utvrditi.

Logori su bili mjesta sistematskog zlostavljanja i ubijanja nesrpskog stanovništva. Prema dosadašnjim podacima u pomenutim logorima je ubijeno preko 25.000 uglavnom Bošnjaka.

U logoru Omarska agresor je svakodnevno vršio likvidaciju zatočenika. Prema kazivanju svjedoka, u ovom logoru je likvidirano od 8.500 do 9.500 logoraša.

U logoru Keraterm agresor je izvršio masovan pokolj zatočenika. Naime, nakon što je prilikom napada na Kozarac ubijen brat predstavnika Crvenog krsta pri logoru, srpski zločinci su to iskoristili za odmazdu nad zatočenicima, ubivši po kratkom postupku prve noći 230, druge 50, a treće 30 logoraša. Inače, od 30. maja do 04. juna 1992., u ovome logoru je ubijeno preko 1.000 civila - logoraša. U paviljonu III je 27. jula ubijeno 1.200 logoraša.

Iz logora Tomašice, napuštenog rudnika, niko se nije živ vratio, jer je taj logor isključivo bio predviđen za likvidaciju po kratkom postupku. Mnoge rudarske jame u Tomašici postale su zajedničke grobnice.

U logoru Trnopolje se nalazilo preko 7.000 logoraša starosne dobi između 16 i 66 godina (danom formiranja - 31. maja 1992., "logor je primio 7.000 ljudi"). Agresor je noću ubijao zatočenike. Svaki put je po deset zatočenika zakopavalo ubijene logoraše.

U Bosanskoj krajini i dalje djeluju srpski koncentracioni logori Keraterm, Manjača, zatim na Mrakovici, Grmeču, Srnetici i drugim mjestima, gdje agresor svakodnevno odvodi Bošnjake i Hrvate.

Na području Bosanske krajine je bilo i na desetine logora - bordela, u kojima su srpski zločinci vršili silovanja žena, djevojaka i djevojčica. Zločinci su se posebno izživljavali nad maloljetnim djevojčicama od 12-14 godina koje su najčešće silovali na očigled njihovih roditelja. Tako su, između ostalih, ženu i maloljetnu kćerku bivšeg milicionera iz Ljubije, njegove bivše kolege silovali preko 300 puta, uz prethodna stravična zlostavljanja.

U logoru Manjači silovano je više djevojčica od sedam godina, a nijedna ovaj stravični zločin nije preživjela. Sve se to događalo na očigled roditelja, koji su bili prisiljeni da gledaju kako im od više zločinaca silovana djeca umiru.

U Čarakovu (opština Prijedor) Srbi su djevojčice, djevojke i žene silovali redom, od čega su "neke crkavale na mjestu, a potom su mnoge rafalima dokrajčili, a neke su od zadobijenih rana izdisale prije toga". U tom selu 7 Srba je do smrti silovalo kćerku seoskog hodže, koga su natjerali da to posmatra. Nakon njegovog onesvješćivanja, srpski zločinci su ga umotali u tepih, polili benzinom i zapalili.

Srpski zločinci su na području Prijedora silovali i jednu djevojčicu od 14 godina u više navrata, od čega je zanijemila. Jedna radnica fabrike "Mira Cikota" je umrla nakon 23 dana neprestanog silovanja od strane više zločinaca.

Koncentracione logore su posjećivali i najviši politički predstavnici srpske paradržave. Tako je koncentracioni logor "Manjača" posjećivao i Vojo Kuprešanin iz Banja Luke, visoki funkcioner tzv. Republike Srpske koji je prijetio logorašima sljedećim riječima: "Kada se budete pustili, niko od vas ne smije da se vrati, jer ovoga puta etničko čišćenje vršimo veoma ozbiljno, te nemamo vremena da to vršimo ponovo. Ukoliko se neko vrati biće ubijen odmah, na licu mjesta".

Agresor je na području Bosanske krajine planirano porušio i uništio sve ono što ukazuje na postojanje Bošnjaka na ovim prostorima. To se posebno odnosi na vjerske objekte, kulturne spomenike, običaje, nošnju i sve ostalo. Naime, agresor je porušio više od 200 objekata islamske arhitekture.

Sve objekte islamske zajednice agresor je opljačkao i srušio do temelja, većinu njih je minirao, a zatim spalio. Poslije toga su srpski zločinci odvozili građevinski materijal uništenih džamija, a mjesta gdje su se one nalazile poravnata su. U nekim džamijama agresor je žive spalio civile bošnjačke nacionalnosti. Tako je u Hasan-efendijinoj džamiji u Hambarinama spaljeno 67 civila Bošnjaka.

Svoju genocidnu politiku srpski agresor je posebno usmjerio i prema službenicima Islamske vjerske zajednice koje su ubijali, klali, deportovali u konclogore i protjerali.

Tako su u selu Kamičani (Kozarac) ispred džamije i njegove kuće zločinci uhvatili imama Hamida Alića, mučili ga na svirep način, a zatim mu, na očigled žene i dvoje maloljetne djece, odsjekli tabane i natjerali ga da tako ranjen klanja. U toku maltretiranja i mučenja gonili su ga da jede svinjsko meso i pije rakiju, nakon čega su ga zaklali.

U selu Brđani (Kozarac), uoči samog Bajrama aprila 1992, zločinci Draža Mitrović i njegova sestra Persa su mujezina Sulejmana Mandžukića živog zakovali za vrata džamije. Prije toga su prisilili Bošnjake da im donesu piće i jelo, a zatim su postavili sto pred džamijom, jeli, pili i pjevali, te mučili civilno stanovništvo koje su natjerali da sve ovo posmatra. Persa je obukla odjeću imama sa ahmedijom i u istoj pjevala i igrala na stolu. Sve ovo su ponovili i u selu Alići (Kozarac).

Na području Sansko-Unske regije agresor je zaklao ili na drugi način likvidirao ili protjerao preko 24 vjerska službenika Islamske zajednice.

Od prvog dana agresije lokalno srpsko stanovništvo i pripadnici paravojnih srpskih formacija su otpočeli sa pljačkom cjelokupne pokretne i nepokretne imovine nesrpskog stanovništva. Pri tome su posebno pljačkane devize, zlato, nakit, automobili, poljoprivredne mašine i alatke, pokućstvo, stoka, TV- i radio-aparati, veš mašine, zamrzivači, video-rekorderi, namještaj, kade, bojleri, radijatori, elektro i vodovodne instalacije i dr. Vrijednost ukradenih predmeta procjenjuje se na nekoliko desetina miliona njemačkih maraka. Nakon pljačke Srbi su sve stambene objekte spalili kako bi prikrili svaki trag zločina.

Odvodenje nesrpskog stanovništva na prisilan rad i prinudne regrutacije u redove agresorske vojske je stalna pojava na ovom području. Mnoge muškarce od 16 do 65 godina prisilno odvođe na rad i na frontove u Gradačac, Jajce, Derventu i dr.

Krajem decembra 1994. agresor je jednu grupu Bošnjaka i Hrvata iz Banja Luke i Prijedora koristio kao "živi štit" na grahovskom ratištu, gdje je jedan broj poginuo, a druge su oslobodile snage Armije Republike Bosne i Hercegovine i Hrvatskog vijeća obrane - HVO.

Nesrpsko stanovništvo srpski zločinci drže i kao taoce. Okolo naselja patroliraju naoružani Srbi koji onemogućavaju stanovništvu da napusti naselja, sve dok ih ne upotrijebe za ostvarivanje svojih ciljeva, najčešće za razmjenu za srpske vojnike. U takvim uslovima jedan broj civila je likvidiran.

Odmah nakon okupacije Bošnjaci i Hrvati su dobili otkaze na svojim radnim mjestima. Svi koji se nisu odazvali na pozive za regrutaciju u redove bivše JNA, radi odlaska na ratišta u Hrvatsku, dobili su otkaz na radna mjesta. Samo za jedan dan direktor rudnika Ljubija otpustio je 2.080 radnika bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. Nesrpskom stanovništvu je uskraćena sloboda kretanja, prevoz u javnom saobraćaju, ulazak u prodavnice i sl. Mnogi su obilježeni trakama na rukama.

Agresor je izvršio i vrši brojne zločine nad nesrpskim stanovništvom i na području Banja Luke. Ti zločini se ogledaju u ubistvima, silovanjima, terorističkim napadima na ličnu imovinu, prisilnom radu, protjerivanju i dr.

Prije agresije na Bosnu i Hercegovinu Banja Luka, popularno nazvana "krajinska ljepotica", sa svojom okolinom bila je multikulturalna i multietnička regija, sa tolerantnom koegzistencijom različitih nacija, vjera i kultura. Nakon agresije na Bosnu, Banja Luka i njena okolina su postali mjesto najgnusnijeg prisilnog iseljavanja nesrpskog stanovništva. Banjalučki Bošnjaci i Hrvati napuštaju ovaj grad zbog terorističkih napada na ličnu imovinu, deložacije, nemogućnosti da zarade sredstva za minimalnu ishranu, prinudavanja na prisilan rad, fizičkog ugrožavanja života i straha da će biti ubijeni, itd.

Samozvana srpska vlast ne preduzima ništa protiv paravojnih i drugih naoružanih grupa koje najčešće namjerno ugrožavaju mnoga ljudska prava nesrpskog stanovništva. Tako je, primjera radi, skoro cijelo rukovodstvo "Merhameta", muslimanske humanitarne organizacije, uhapšeno i izloženo maltretiranju. Pored toga, nesmetano se sprovode poznati oblici diskriminacije i zastrašivanja. Naoružani ljudi ulaze u kuće i uzimaju šta hoće. Iako se ti napadi vrše u svako doba, oni se najčešće dešavaju noću. S obzirom da se nikada ne zna šta će se dogoditi noću, mnogo nesrpskog stanovništva noći provode van kuća, kako bi se sklonili od mogućih napadača.

Mnogi se Bošnjaci i Hrvati zbog velike nesigurnosti na ulici skrivaju po kućama i stanovima. Izlaskom van kuće oni su često izloženi batinanju i poniženju. Uz to, muškarci se masovno hapse i zadržavaju u brigadama za prisilni rad.

U Banja Luci i širom regije ukinute su telefonske veze nesrpskom stanovništvu, što još više povećava osjećaj izolacije kod ovih ljudi. Takođe je izdato naređenje da nesrbi moraju držati ulazna vrata u svako doba otključana.

U regiji Banja Luka Hrvati trpe pojačano nasilje, naročito od maja 1994. i sredine 1995., poslije vojnih aktivnosti HVO-a u području jugozapadne Bosne i Hercegovine, kao i oslobađanja okupiranih teritorija u Republici Hrvatskoj. Tako je oko 30 bosanskih Hrvata uhapšeno pred crkvom u Barlovcima, blizu

Banja Luke, dok su čekali na početak božićne mise, a potom su od strane vojne policije odvedeni u štab vojske, gdje su pretučeni. Početkom 1995. nekoliko manjih hrvatskih sela južno od Banja Luke je izloženo brojnim zločinima. Od sredine 1995., a naročito u prvoj polovini avgusta, svi Hrvati i Bošnjaci su istjerani iz svojih stanova i kuća.

Većina Bošnjaka i Hrvata dugo nakon otpuštanja s posla ne mogu da ostvare pravo na penziju. Mnogima su takvi zahtjevi uglavnom poništeni. U nekim srednjim školama srpska djeca nose oružje i često prijete Bošnjacima i Hrvatima.

Prisilni rad je pojava koja se nesmetano provodi i nastavlja i u Banja Luci. Srpske vlasti prisiljavaju na ovakav rad muškarce od 16 do 65 godina, pa i starije, pri čemu se redovno radi o pripadnicima bošnjačkog, hrvatskog i romskog stanovništva.

Mobilizacija nesrpskog stanovništva iz Banja Luke u radne brigade je masovna pojava. Srpski zločinci mnoge Bošnjake i Hrvate na silu odvođe iz kuća, ne dajući im mogućnosti ni da obavijeste svoje porodice.

Radne brigade raspoređuju na borbene linije ili neposredno pored njih, gdje civili ostaju i po 12 mjeseci, radeći u izuzetno teškim uslovima najteže i opasne poslove, kopanje rovova ili izvlačenje mrtvih i ranjenih vojnika, usljed čega je dosta civila ubijeno i ranjeno.

Nerijetko radne brigade postaju "živi štit", što se desilo u noći između 23. i 24. decembra 1994. kada je u razmjeni vatre između HVO i srpskih snaga najmanje 6 civila stradalo.

Procjene iz više različitih izvora kazuju da je među iseljenima iz Banja Luke oko 9.000 onih koji su izbačeni iz društvenih stanova, na osnovu odluke o deložaciji koje donose razne civilne i vojne komisije. Deložacijama je prethodilo otpuštanje s posla koje je masovno provedeno tokom druge polovine 1992. i prve polovine 1993.

Mnogi ugledni Bošnjaci (među njima i univerzitetski profesori), koji su uporno pokušavali da ostanu u svom gradu, lišeni su prava na stan i posao.

Veliku grupu iseljenih iz Banja Luke čine Bošnjaci i Hrvati koji su se odlučili na taj korak nakon prijetnji i terorističkog napada a na život i kuću. Takva kategorija je najbrojnija, a kreće se između 10.000 i 15.000 ljudi. Oni su prisiljeni da cjelokupnu imovinu bez ikakve naknade predaju agresoru.

Brojni su primjeri terorističkih napada na ličnu imovinu građana nesrpske nacionalnosti. Po kazivanju očevidaca to se dešava najmanje 3 puta nedjeljno. Prema njihovom tumačenju, prva bomba obavještava vlasnika "da je kuća

obilježena i da treba da se seli". Gotovo da je postalo uobičajeno da se ista kuća napada dva do tri puta, često i vatrenim oružjem. Banjalučani kažu da su najprije na meti bili restorani i radnje. Oružjem i prebijanjem stavljeno im je do znanja da ih ne mogu posjedovati, a ni raditi u njima. Od 300 radnji i restorana u vlasništvu Bošnjaka, koliko ih je bilo prije agresije, do avgusta 1995, ostala su samo tri.

Među napadima na ličnu imovinu zabilježeni su slučajevi miniranja kuća, rešetanje mecima, podmetanje eksploziva i sl., što se izvodi na jednom objektu više puta, sve dok ne bude oštećen ili srušen, odnosno njegov vlasnik tako zastrašen da ga mora napustiti.

Uništavanje kulturnih dobara i hramova je masovna pojava i u Banja Luci. Od ukupno 16 džamija koje su se prije agresije nalazile u Banja Luci, sve su uništene u vremenu od 6. aprila do 9. septembra 1993, među kojima i čuvene Ferhadija i Arnaudija koje su pod zaštitom UNESCO-a kao objekti od međunarodno arhitektonskog značaja. Lokaliteti na kojima je ostalo kamenje i drugi građevinski ostaci porušenih osam džamija poravnati su mehanizacijom komunalnog preduzeća "Put" u vremenu od 15. do 24. decembra 1993. Nisu pomogli ni zahtjevi Islamske zajednice koja se više puta obraćala vlastima da se zaštite tereni na kojima su ležali preostali ostaci porušenih džamija. Čak su uništeni i ostali sastavni dijelovi i ovih džamija, kao što su nadgrobni spomenici, ograde, staze i zelenilo u sastavu ovih džamija.

Agresor je ošteti katedralu St. Bonaventura, Crkvu st. Josipa u Trmu, a potpuno je uništena Franjevačka crkva i Franjevački samostan na Petričevcu, kao i samostan Svetog Ive kod Jajca. Slično se događalo i sa katoličkim sakralnim objektima u Bosanskoj Dubici, Bosanskoj Gradišci, Kotor-Varošu, Jajcu, Laktašima, Mrkonjić Gradu i Skender - Vakufu. Pored toga, agresor je izvršio i zločine nad vjerskim službenicima katoličke crkve, kao što je ubistvo osam svećenika i jedne časne sestre (nju su srpski zločinci nakon ubistva, spalili).

Navedeni genocid i drugi zločini izvršeni nad Bošnjacima i Hrvatima u Bosanskoj krajini, kao i na ostalim privremeno okupiranim područjima Republike Bosne i Hercegovine, nemaju nikakvih objašnjenja u ljudskom umu. Dosadašnja saznanja pokazuju da je ovo najkrvaviji i najstrašnji genocid izvršen nad bošnjačkim stanovništvom na ovim prostorima u zadnjih 300 godina.

SVJEDOČENJA U MOJE PERO

Kao **novinar** "Večernjih novina" - na radnom zadatku ratnog reportera i stalni saradnik "Oslobođenja" i drugih bosansko-hercegovačkih listova koji izlaze u Bosni i Hercegovini i izvan njenih granica, za tri protekle godine rata, radeći feljtone i sudbine stradalnika na bosanskohercegovačkim prostorima, **obavio sam razgovore sa stotinama prognanika**, logoraša, izbjeglica i drugih nesretnika kojima je bilo suđeno da prežive genocid u agesiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu. U moje pero su se ispovijedali ljudi svih uzrasta, duševno i fizički osakaćeni muškarci, silovane žene, razmijenjeni zatočenicima agresorskih kazamata u Višegradu, Rudom, Foči, Rogatici, Kuli, Batkovićima i drugim logorima fantomske tvorevine "republike srpska".

Od obimnog materijala koji je uglavnom prezentiran javnosti zajedno sa fotografijama svjedoka zločina, ali i fotosa izvršioca zločina, gotovo je nemoguće na desetak novinarskih kartica sažeti sve strahote koji je srpsko-crnogorski agresor počinio bošnjačkom narodu u istočnom dijelu Republike Bosne i Hercegovine.

Kada Bošnjak, i ne samo Bošnjak na bosansko-hercegovačkim prostorima izgubi svoju vjekovnu avliju i sve što je skućio za ovodunjalučkog života, pa mu ostane samo goli život (samo zato što ga srpski zločinci nisu stigli ubiti!), onda mu ništa drugo ne preostaje osim **ISTINE**. Bošnjaku, kome je bilo suđeno da preživi sa svim ranama na tijelu i u duši, istina je mnogo više od ove riječi, snaga koja ga održava i koja mu pomaže da nazor ne ispusti dušu. Ako istina stigne tamo gdje treba On, Bošnjak, lahko će ispustiti dušu. Ni sve te patnje nisu bile uzaludne. Otud svjedoci koji su svjedočili u moje pero, željeli su samo jedno: da svijet (čitaj: ljudi!) sazna šta su im uradili srpsko-crnogorski zločinci. Da nije tako, oni nikada ne bi izustili jedne riječi novinaru. A novinar, u nijetu (namjeni) da svaki iskaz bude od koristi za istraživanje zločina, tražio je od svjedoka da govori **samo ono što je vidio i doživio**.

Otud su svi oni koji su davali iskaze iznosili u tančine mjesto i vrijeme izvršenja zločina, imena i likove zločinaca, imena i likove stradalnika. Svaka riječ svjedoka imala je neboriv dokaz, prije svega, na tijelu, a onda u duši. Primjera radi, Ahmo Gojak, 28-godišnjak, Bošnjak iz Sandžaka, zatočenik

agresorskog logora "Uzamnica" u Višegradu, gdje je proveo 837 dana, živi je dokument na kome su se "upisivali" zločinci: na prsima, ramenima i leđima nosi krstove urezane žiletima, bajonetima i staklom. Ovaj Bošnjak će reći kako je samo živ zato što diše, a on najbolje znade kako mu je, bez desnog oka, bubrega, zaraslih lomova na rukama i nogama...Gojak kaže: - Te prve noći povališe me na betonsku ploču i onako u lance vezanog, počеше tući naizmenično Mićo Spasojević, taksista i neki Srđo, nosio je naočale. Tukli su me svim i svačim što im je dolazilo do ruku, krv je prskala iz nosa, usta...a onda je Mićo donio motornu pilu i prinio je mome vratu. Pokušao ju je upaliti ali nije uspio jer u njoj nije bilo goriva. Počeo je psovati na svoje: Da vam majku četničku, kako nemate benzina da prerežem vrat baliji?! Lupio me je onda nogom u glavu tako da sam privremeno izgubio svijest. Kada sam došao sebi, prišao mi je Srđan i pitao me da li znam igrati ruski rulet. Kazao sam da ne znam, a on se počeo igrati pištoljem ispred mojih očiju da bi na kraju ubacio metak u cijev i prinio ga na moju sljepočnicu. Nije pištolj okinuo, a ja sam to želio samo da me više ne pate..."

Ahmo Gojak, koji je ostao trajni invalid, preživio je i druge nezapamćene patnje. Na njegovim prsima, ramenima i leđima urezivali su krstove, nagonili ga da pije benzin i mokraću, tukli su ga lancima (105 dana je bio vezan lancima na rukama i nogama, a imao je i lisice na rukama), bio je određen da umre od udaraca, a nikako od metka "samo zato što je Sandžaklija!". Izdvajamo još dvije njegove izjave, a one glase: - Morao sam golim rukama, za četrdeset minuta, "obrijati" bradu staru četiri mjeseca. Da to nisam uradio odrubili bi mi glavu. Mislio sam da mi više neće nići brada, jer dlake sam naprosto čupao prstima, a najteže je bilo kada sam prešao na brkove. Čupaš, a plačeš! U "brijanju" koristio sam i komad keramičke pločice koju sam otkinuo sa zida. Krv je frcala, suze su kupale moje lice, bol je bila neizdrživa ali...Isti zadatak je imao i Mevludin Menzilović, u susjednoj samici. Obojica smo tako bili spremni za "smotru". Bila je to zajednička ideja Miće Spasojevića, taksiste iz Višegrada, Radovana Ćuka, radio u višegradskom "Šumarstvu", Ilije Zečevića, konobar u "Panosu" i Radomira Vidakovića, radio u sarajevskom komunalnom preduzeću "Rad". Kao "obrijani" morali smo stati pred četničkog komandanta Stojana Zekanovića iz Zenice.

Druga Gopakova ispovijest glasi ovako: "Treće noći, 12. jula '92. bio sam podvrgnut najtežem mučenju. Valjda sam tada trebao umrijeti. Samo je dragi Bog odlučio tako, da živim i da ovo nekome ispričam. Višegradski krvnik, vjerovatno najgori među sebi sličnim neljudima, Mićo Spasojević odlučio je da mi dohaka životu. Stalno mi je visio nad glavom kao čuvar moje samice. Kazao mi je da moram umrijeti. Došao je sa Srđanom, cvikerašom i kundakom mi je polomio vilicu, a "cvikeraš" Srđo je prinio veliku kašiku i kazao: Gutaj! Da bi

mogla kašika proći između polomljene vilice, Radovan Ćuk, koji je u međuvremenu stigao, počeo me je udarati lancima po slabinama. Vikao je: Gutaj kašiku majku ti balijsku! Valjda sam već gubio svijest i nisam bio svjestan kako je kašika kliznula u stomak. Osjećao sam mučninu. Ni to krvnicima nije bilo dosta, ugurali su u moje grlo ružu sa trnjem. I to sam morao gutati da bi me kasnije zalili benzinom pomiješanim sa mokraćom iz jednog kanistera u koga su se mokrili. Ostavili su me tako. Mislili su da je kraj, a kraj, na moju žalost nije dolazio...Smrt me nije htjela, pa eto".

Tek nakon izlaska iz višegradskog pakla koji se zove logor "Uzamnica", ljekari su u sarajevskoj Vojnoj bolnici iz Ahminog želuca "izvadili" kašiku koja je stajala tamo 835 dana. Nakon objavljenog feljtona o Ahmi Gojaku, naslovljenim "Smrt me nije htjela" ("Večernje novine", mart 1994.) ovaj Bošnjak, živi paćenik, izmješten je u Njemačku na liječenje. On će imenovati zločince višegradске kazamate "Uzamnica": Milana Lukića (koji je sa svojim bratom odveo, ubio i zaklao na stotine višegradskih Bošnjaka, silovao djevojčice i žene u višegradskom banjskom hotelu "Vilina vlas" i pljačkao imovinu Bošnjaka), Miću Spasojevića, Novu Rajaka, Radomira Vidakovića, Iliju Zečevića, Milana Lukića, Budu Kovačevića, Srđana (Ahmo se ne sjeća njegovog prezimena, nosio je naočale), Radovana Ćuka, Nikolu Janjića (iz Mostara), Zorana Stanišića i druge (koji su evidentirani u feljtonu i drugim dokumentima). Ahmo Gojak je pred Međunarodnim sudom za ratne zločine nezaobilazan svjedok izvršenih zločina nad Bošnjacima u Višegradu.

Prema popisu iz 1991. godine u višegradskoj opštini živjelo je 21.202 stanovnika: Bošnjaka 13.438 (63,4%), Srba 6.841 (32,2%), Hrvata 39 (0,2%) i ostalih 884 (4,2%). Među "ostalim", koji su se uglavnom izjasnili kao Jugosloveni, bile su dvije trećine Bošnjaka i trećina Srba, tako da je Bošnjaka bilo 14.200, a Srba 7.000. Na početku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu u ovom lijepom gradu na Drini ubijeno je i nestalo četiri i po hiljade Bošnjaka. Višegrad je danas "očišćen" od nesrpskih naroda, te u njemu nema Bošnjaka, kojih je bilo dvostruko više u odnosu na Srbe koji su ih protjerali i pobili, najčešće ih koljući na starom mostu Mehmed-paše Sokolovića.

Suljo Delić, 67-godišnji starac iz Goražda, koga je agresija na Bosnu i Hercegovinu zatekla kod sina u Višegradu, svjedok je klanja i ubijanja višegradskih Bošnjaka na mostu Mehmed-paše Sokolovića. Ovaj starac, koji će za sebe reći da je ostao živ samo Božijom voljom da svjedoči, bio je primoran da baca zaklane Bošnjake sa ćuprije u Drinu. Ispričao je: "Kada sam prebacio i zadnjeg starog čovjeka preko kamene ograde, Nenad Tanasković Nešo, kondukter, natjerao me je da poližem prosuti mozak starca". Delić je svjedok i ovakve istine: "Gledao sam kada su autobusi puni muškaraca krenuli prema mjestu Bosanska Jagodina, na putu prema Užicu. Za autobusima ode bager".

Javnosti je poznato da je na tom putu, nazvanom "put za Skoplje", ubijeno na stotine vojno sposobnih muškaraca. Mnogi Bošnjaci koji su krenuli na put spasa završili su u provaliji zvanj Dragomilje. "Samo taj dan, 17. juna 1992. godine", kaže Delić "bila su četiri konvoja i svi su, osim onog sa kojim sam izašao sa đaturumima, bili lažni". I drugi brojni svjedoci imali su sličnu priču o stradanju Bošnjaka na tom putu, ali i u samom gradu Višegradu. Po mnogima, juni 1992. godine bio je najkrvaviji mjesec u Višegradu. Na novom mostu, nizvodno od stare ćuprije, 19. juna 1992. ubijeno je 147 Bošnjaka. U selu Slap (Žepa) postoji jedno čitavo groblje stradalnika koje je donijela Drina "grobnica". Identificirano je preko 150 leševa, dok je više od 300 neidentificiranih. I nije samo Drina bila grobnica višegradskih Bošnjaka. Četnici su se "pobrinuli" da žrtve spaljuju, da tako sakriju tragove zločina. No, ni to nije moglo biti sakriveno. Postoje i živi svjedoci grobnica "Iomača". Preživjeli će ispričati o dvije najveće:

U ulici Pionirska, u kući Adema Omeragića spaljeni su 64 žene, djeteta i starca iz sela Koritnik i Sase. Bilo je to 15. juna 1992. godine. U ovoj plamenoj grobnici gotovo je istrijebljena porodica Kurspahić. Postoje zabilježena imena stradalnika, ali i imena izvršioaca zločina. Prema preživjelim, a kasnije razmijenjenim zatočenicima agresorskih kazamata u Višegradu, ovaj zločin se, između ostalih, pripisuje Zoranu Joksimoviću, braći Lukićima i četničkoj koljačkoj grupi "Garavi sokak". Imena zločinaca i ove krvave grupe su zabilježena.

Dvanaest dana nakon zločina u Pionirskoj, na Bikavcu, u kući Mehe Aljića agresor je spalio 72 Bošnjaka. Među stradalim su žene, djeca i starije osobe. Ahmo Gojak, razmijenjeni zatočenik kazamate "Uzamnica", bio je svjedok kada je kuća zapaljena. Po njemu, glavne kolovođe su bili braća Lukići. "Bio sam udaljen tridesetak metara. Kopao sam kanal. Kuću su zapalili zloglasna braća Lukići dok su drugi četnici čuvali stražu da neko ne izađe. Čuo sam pomaganje, plač, vrisku žena i djece. Ja to nisam mogao slušati, a morao sam", izjavio je Gojak.

Još mi u ušima odzvanjaju riječi Kemala Bobića, Kemala Mehinovića, Fehima Heće, Ibrišima Brgulja i Nesiba Kapetanovića, zatočenika zloglasnih "Batkovića". Nakon 29 mjeseci najtežeg robijanja ugledali su svjetlo slobode, a da nisu svjesni kako su ostali među živima. Kemal Bobić je iz Bosanskog Šamca. Tamo je i zarobljen. Priča o 3. julu 1992. godine, datumu koji će pamtili dok je živ: "Tukli su me svaki dan, ali te, najteže noći u mom životu, polomili su mi ruke, vadili zdrave zube, rezali uši...Na usnama i jeziku gasili su mi cigarete. Koža sa čela padala mi je preko očiju, a od udaraca u slabine i bubrege mokrio sam čistu krv".

"Imali su dva razloga da me tuku: zato što sam musliman i Bošnjak i zato što sam pripadao Odboru stranke SDA u Bosanskom Šamcu", izjavio je Bobić

drugi dan nakon prelaska mosta Bratstvo i jedinstvo u Sarajevu, u jednoj od razmjena. Bobić je nabrojao zločince za koje kaže da su "ogrezli u bošnjačkoj krvi!": "Prvi mi na pamet pada Stevan Todorović zvan Stiv. Taj krvnik, kome su na duši, ako je ima, mnoge žrtve, bio je načelnik SUP-a Bosanski Šamac. Okorjeli radikal, šešeljevac. Teško je nabrojati sva zla koje je nanio Bošnjacima i Hrvatima. Ništa manje zla nisu počinili Makso Maksimović, Slobodan Jačimović, zvan Vepar, te Slavko Trivunović zvan Zubar. Taj mi je vadio zdrave zube i njegov nadimak govori sve. Jedan od okorjelih zločinaca je i Cera, ne sjećam se prezimena, znam da je sin Ruže, udario je čekićem u glavu i tako ubijao. Slobodan zvan Žvaka i Spasoje Bogdanović-Šole bili su udarači. Udarali su ljude čim su stizali, a najčešće boksovima. Uglavnom to su mještani sela Srpska Tišina.

Ovu priču je ispričao Nesib Kapetanović, zatočenik "Batkovića":

"Dogadaj koji ću vam ispričati sa jednog dana rada u bijeljinskom Vandakinom mlinu najradije bi, da mogu, odmah zaboravio. U mlin je upao Musa Ivković, zločinac iz Kupresa. Poznao sam ga od ranije po zlu koje je činio Bošnjacima i Hrvatima. Taj zločinac, dok još nismo bili registrovani u Međunarodnom crvenom križu, zajedno sa svojom krvavom družinom odsjecao je zarobljenicima ruke i tim odsječenim rukama ih tukao. Predosjetio sam zlo i sakrio se iza silosa i vreća sa brašnom. Svojim očima sam gledao kada je zaklao Fadila Šabanovića i Fadila Islamovića, a onda je njihove glave iznio na dvorište gdje su ih drugi četnici počeli šutati nogama".

Ispovijesti, od kojih se kosa diže na glavi, davali su brojni svjedoci zločina koji su imali sreću da prežive agresorske kazamate "Rogatica", "Rudo", KPD "Foča", "Kula"... Ahmed Hadžimusić-Ahmo, koji je proveo u četničkim zatvorima KPD "Foča" i "Kula" kod Sarajeva skoro tri godine, izjavio je i ovo: "Za Vidovdan prve ratne godine iz KPD Foča odvedeno je 40 Bošnjaka. Svakim danom i noću neko je odvođen i ubijan. U sobama za ispitivanje mnogi Bošnjaci su podlegli od batinanja, a kako sam od prije rata bio invalid, valjda su me poštedjeli da me razmijene za četničke ubice. Za fočanske Bošnjake KPD Foča bio je grobnica ili bolje je reći džehenem (pakao)!"

U naselju Jeleč, udaljenom 15 km od Foče, a od Miljevine svega dva, ubijeno je 98 Bošnjaka, uglavnom staraca - žena i muškaraca. Najstarija žrtva srpsko-crnogorskog genocida u ovom mjestu bila je 100-godišnja Haska Šahbaz, a čak dvadeset starijih osoba je imalo preko 60 godina života. Ubijani su i mlađi ljudi, ali i djeca koja su ostala kod "nena i djedova". U stravičnom "lovu" na stare i iznemogle osobe, te djecu, četnici su ubijali jelečke Bošnjake tako što su ih "prekrštavali" rafalima iz automatskog oružja. Evo nekih svjedočenja koja govore o tome, ali i o drugim načinima ubijanja. Zahida Hadžić, 63-godišnja

Jelečanka, koja je imala tu sreću da izbjegne smrt u Jeleču, kojeg su fočanski i miljevički četnici poharali pa spalili do temelja, kaže: "Gledala sam svojim očima kako su ubili starog Zahida Šalaku. Rafalom iz automata su prekrstili njegovo tijelo. Na isti način su ubijani i mnogi drugi, čija smo tijela nalazili po jelečkim šumama i oko spaljenih kuća. Takvu mržnju su iskaljivali na Bošnjacima samo zato što su Bošnjaci, ali i zato što su te starije osobe bili vjernici - muslimani i što su se na svoj islamski način molili Bogu". Na takav svirep i nezapamćen način ubijen je i 90-godišnji efendija Čamil Tuzlak, koga su po noći sahranili Mujo Sarač i Esad Tuzlak koji su danas živi svjedoci ovog i mnogih drugih ubistava.

Emina Hadžić, Mujo Sarač, Esad Tuzlak, Salko Bibović i drugi preživjeli Jelečani bili su svjedoci ubistva rođaka i komšija, a od komšija Srba oko Jeleča (Jeleč je bio isključivo naseljen Bošnjacima). Emina Hodžić, koja danas živi kao izbjeglica u Visokom, ispričala je: "Sav jad jelečkom narodu nanijele su komšije: Ljubo Ninković, Aleksa Vuković, Pero Elez, Zeko i još neki iz Miljevine koje su poznavali mnogi u Jeleču". Preživjeli svjedoci genocida u Jeleču imenovaće još ova imena četnička koji se sijali smrt po Jeleču: Željko, Nenad, Slavko i Luka Elez, Živko, Zoran, Radomir, Ilija Miletić, Rajko Nogo, Risto Puhalo, Dragan Janjić, Novak Stanković, Mićo Olović, Dragan Novaković, Janko Jahić zvani Tuta, Rajko Bojat, Rade Drašković zvani Krmača.

Dervan Haznadar, koji je jedini preživio najveće strijeljanje Jelečana 4. maja 1992. godine, kada je ubijeno najmanje dvadeset muškaraca svih dobi, ali i djece, ispričao je ovo: "Ostao sam živ zahvaljujući tome što sam pao prije nego su rafalima počeli kositi po ljudima, a mrtva tijela su me pokrila. U ovom strijeljanju ne znam tačno koliko je ubijeno, ali znam da su pet sinova rahmetli Jusufa Srnje, jelečkog imama, tu ubijeni i troje njihove malodobne djece". Zajedno sa 98 jelečkih Bošnjaka "ubijena" je i jelečka stara džamija.

Majka dvoje djece, H.M. iz okoline Višegrada, dala je sljedeću izjavu za novinski tekst **haram bilo svakome ko im bude halalio**. "To što su ti neljudi radili meni i mojim sestrama ne rade ni životinje. Nakon svega, nije li grijeh reći, prezirem svako muško. U meni su ubili ženu, ali nisu majku. Da nije tako, sama sebi bi oduzela život. Moram nastaviti živjeti za ovo djece".

Hadžira Agić - Kramerka iz sela Žlijeb kod Višegrada izjavila je: "Dok smo bili zatočnici u višegradskom "Vatrogasnom" izvodili su mlade žene i cure. Svima znadem imena, ali ne mogu to reći radi njihovog obraza. Jadnice su dolazile blijede kao krpa i ponižene kao niko njihov. Jedna mi je rekla da su se na njoj, da prostite, izredala četvorica. Možete li to zamisliti? Ubijali su u njima sve što vrijedi. Sve te zlotvore i siledžije predvodio je kolovođa Milan Lukić, gori od svakog kurjaka. Pored ovog zla, on je određivao koju treba ubiti. Sa sikirica je kapljala krv kada bi odlazili po drugu grupu".

Ispovijest silovane N.N, koja je imala četrnaest godina kada su je odveli u višegradsko-banjski hotel "Vilina vlas", ne može ostaviti nikoga ravnodušnim: "Ja ne znam kako su se zvali ti četnici, ali znadem šta su sve radili. Mene su primoravali da radim bludne radnje od kojih mi se povraćalo. Htjela sam skočiti kroz prozor, kao dvije naše djevojke, ali su me uhvatili i, kasnije, za kaznu primorali da spavam sa više muškaraca odjednom. Čula sam od nekih djevojaka kako neposlušne odvođe u Banjski potok i ubijaju".

Broj silovanih i ubijenih djevojaka i žena vjerovatno se nikada neće saznati. Ne treba zaboraviti kafanu "Kod Sonje" i javnu tajnu da su Mekenzi - "mirovnjaci", zajedno sa srpsko-crnogorskim agresorom vršili blud nad mladim Bošnjakinjama. Još mi u ušima odzvanjaju riječi malodobne djevojčice koja je pričala, oborenih očiju, ovo: "Stajala sam na kiši i gledala kako moju majku siluju četnici. Kada su pošli prema meni, moja majka se uhvatila za šinjel četnika i oni su je vukli po blatu i kiši..."

Jedna rečenica profesorice Bošnjakinje koju je silovao učenik, njen đak, četnik po zlodjelu, najslikovitija je ilustracija mržnje agresora prema svemu što je nesrpsko: "Ne pitajući djecu koje su vjere učila sam ih znanju i vaspitanju, kao i tog dječaka koji se povampirio u zločinca". Nagrada za znanje uzvraćena je nastavnicu tako što joj je učenik, srpske nacionalnosti, mokrio u usta. Svakako, van pameti, ali i čitav projekat "silovanja" po receptu "velikosrba" je tema za ispitivanje: nije li to u genu jednog naroda, ako se takav zločin ponavlja u svakom ratu, masovno i "studiozno"? Svakako, treba ostaviti mogućnost i drugačijeg razmišljanja, ali izjave žrtava silovanja daju za pravo da pomislimo kao i Hadžira Agić iz Žlijeba kod Višegrada: "To mogu raditi samo četnici, sinovi četnika iz onog rata".

Rana za ranu je i ovakav zapis zabilježen u listu "Drina", a koji je na osnovu svjedočenja i nastao: "Jedanaestogodišnji dječak Safet molio je svog učitelja Savu Tadića da mu ne ubije majku Umiju, koja je klečala pred nogama drugog zločinca Rate Mastilovića, moleći ga da bar poštede život njenog sinčića, a nju da ubiju. Safetov učitelj ne uslišava molbu svog najboljeg učenika, ubijaju dječakovu majku, a dječak postaje žrtva učitelja na najsvirepiji način: zločinac Savo Tadić kolje dječaka i baca ga u vatru zajedno sa njegovom majkom. Postoje živi svjedoci ovog zločina, dvije djevojčice, a zločin se dogodio maja mjeseca 1992. u selu Kosman na samom ušću Sutjeske u Drinu.

I radi gluhonijemog Halila Kupusovića, Višegrađanina, koji ničim nije mogao zgriješiti, a koji je ubijen na višegradskoj ćupriji nakon bacanja zaklanih u Drinu. I radi sedamdesetogodišnje nene Muše koju četnici natjeraše da se sama uduši u Drini, a učinila je to kada se pomolila Bogu, i radi brojnih drugih neznanih stradalnika, vrijedi tragati za istinom.

Višegradska ćuprija je i u proteklom ratu bila klaonica Bošnjaka - muslimana.

Rogatički četnici su Vahidi Pašić ubili tri sina, supruga i dva zeta. Danas Vahida živi od uspomena u izbjegličkom stanu u Sarajevu.

Rane koje ne zarastaju nosi u duši i Mehmed Čeliković iz Bratunca. U rodnom Pobuđju na ahiret je ispratio trojicu sinova, žrtve četničkog divljanja.

Zilha Salić je bila svjedok brojnih četničkih zločina u Višegradu. U ratu je izgubila supruga i brojnu familiju.

ZLOČINI NAD CIVILIMA U SARAJEVU¹

U agresiji na nezavisnu, suverenu i međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu, **izvršeni su brojni zločini protiv civilnog stanovništva**: masovna ubistva, mučenja i nečovječna postupanja, uključujući i nanošenje velikih patnji, te povredu tjelesnog integriteta i zdravlja; napadi bez izbora cilja, kojim se pogada civilno stanovništvo ili civilni objekti, sa znanjem da će takav napad prouzrokovati prekomjerne gubitke života, povrede civila i oštećenja civilnih objekata; silovanja, primjena mjera zastrašivanja, terora i dr. Sve navedene zločine agresor je izvršio i vrši nad civilima Sarajeva.

Naime, ratni zločinac Radovan Karadžić i vođstvo terorističke Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine (SDS BiH) su još godinu dana prije otpočinjanja agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i opsade Sarajeva govorili o neminovnosti podjele grada i izdvajanja tzv. srpskih opština iz cjelovitog organizma Sarajeva.

Budući da ni u jednoj od šest centralnih gradskih opština Srbi nisu činili apsolutnu većinu, potpuno je bilo jasno da se cijepanje grada i osamostaljivanje i stvaranje "srpskih opština" ne može izvesti mirno, odnosno bez oružane akcije i prolijevanja krvi. U tom kontekstu Karadžić i lica oko njega godinu dana prije početka agresije potencirali su i stalno koristili termin "srpsko Sarajevo", tvrdeći da je navodno ono to oduvijek i bilo.

Još u proljeće 1991. godine na Palama i Sokocu (sjeveroistočno od Sarajeva) **formiraju se prve oružane formacije** koje sebe nazivaju četnicima i srpskim radikalima, koje kasnije odlaze na ratišta u Republiku Hrvatsku. Slične formacije formirane su i na sjevernim prilazima Sarajevu koje vode čelnici SDS-a Vogošće, Ilijaša i Novog Grada. Nešto kasnije identične formacije su formirane i na južnim prilazima Sarajevu, naročito na području Ilidže. Već u to vrijeme, ulazak i izlazak u Sarajevo, iz bilo kog pravca, bio je izuzetno rizičan za sve one koji nisu bili Srbi, jer je JNA sa paravojnim formacijama SDS-a kontrolisala sve važnije saobraćajnice koje vode u i iz Sarajeva.

¹ Tekst je raden na osnovu podataka do kojih su došle vladine i nevladine institucije.

Uporedo sa ovim u Sarajevu i oko Sarajeva, bivša JNA, koja je u jesen 1991. godine bila ojačana hiljadama vojnika i ogromnom modernom tehnikom nakon povlačenja iz Hrvatske, vuče smišljene poteze koji su komplementarni i nadopunjavaju se sa djelovanjem SDS terorista. Tako je u jesen 1991. godine bivša JNA pokrenula inženjerske radove na pravljenju tzv. **kružnog saobraćajnog toka oko Sarajeva, čime su praktično povezali sve padinske dijelove grada.** Istovremeno JNA je radila na instaliranju sistema fortifikacije oko Sarajeva, kopanju rovova i tranšeja, raspoređivanju jedinica i oruđa na okolne padine oko Sarajeva, tako da je neposredno pred agresiju oko Grada bilo raspoređeno preko stotinu teških artiljerijskih cijevi, oko 60 tenkova i na stotine oružja kalibra preko 12,7 mm i minobacača koji ulaze u sastav tzv. pješadijskog naoružanja.

"Generalna proba" okupacije Sarajeva izvršena je 1. marta 1991. godine, odmah nakon referenduma kojim su građani R BiH glasali za suverenost i samostalnost svoje države. Naime, 1. marta Sarajevo je blokirano i presječeno na dva dijela (na potezu Vraca - Ekonomska škola - Pofalići). Pripadnici JNA i teroristi SDS Bosne i Hercegovine u maskirnim uniformama i naoružani sve su obavili u veoma brzom roku, što je jasno ukazivalo na **postojanje ranije skovanog plana.** Tada je grad bio zatvoren na istoku (kod Kozije ćuprije), sjeveru (Vogošća i Ilijaš) i na jugu (Ilidža).

Bivša JNA je ubrzano naoružavala srpske dobrovoljce koji su iz kasarne u Lukavici i Nedžarićima odnijeli stotine cijevi i pune kamione municije i opreme, a istovremeno je nastavila sa izvlačenjem artiljerijskih oruđa na okolna brda oko Sarajeva. Sve što se dešavalo od martovskih barikada, pa do "oficijelnog" početka opsade Sarajeva, bilo je u stvari signaliziranje poslova u cilju da se na glavu jedne suverene države (Sarajevo) stavi omča, a u međuvremenu kida komad po komad Republike Bosne i Hercegovine.

Fizičkim zatvaranjem obruča oko Sarajeva, tj. početkom aprila 1992. godine, a nešto kasnije i prekidom svih komunikacijskih veza svijeta sa ovim gradom, Sarajevo postaje i ostaje sve do današnjeg dana **specifični koncentracioni logor,** gdje je stanovništvo svakodnevno izloženo masovnim zločinima, raketiranju i granatiranju, snajperisanju, te mučenju glađu i žeđu.

Zatvaranjem i blokadom Sarajeva, agresor započinje sa žestokim granatiranjem samog grada i prigradskih naselja, ubijajući pri tom civile i uništavajući kulturne, historijske, vjerske, stambene i dr. civilne objekte.

Paralelno sa granatiranjem Grada i okoline bivša JNA i teroristi SDS-a **nasilno protjeruju nesrpsko stanovništvo sa okupiranih teritorija** na širem području Sarajeva, a na privremeno okupiranim područjima Sarajeva, masovno

i pojedinačno ubijaju i siluju te pljačkaju i uništavaju društvenu i privatnu imovinu.

Srpski agresor je na svim okupiranim područjima sarajevske regije skoncentrisao velike artiljerijske i oklopno-mehanizovane snage koje su prvenstveno korištene za sistematsko granatiranje i razaranje naseljenih mjesta, te ubijanje civilnog stanovništva. U opsadi Sarajeva učestvovalo je i učestvuje konstantno oko 10.000 agresorskih vojnika, a podršku tim snagama agresor je vršio sa oko 60 tenkova, 39 oklopnih transportera, 27 praga, 48 haubica te velikog broja minobacača raznih kalibara, te protivavionskih topova i mitraljeza. O kojem se kontingentu naoružanja radi pokazuje podatak da je agresor na kilometar fronta oko Sarajeva rasporedio 35 oruđa, što je nezabilježen primjer u istoriji ratovanja. Ne postoji ni jedno naseljeno mjesto na području Sarajeva i bliže okoline koje nije bilo izloženo granatiranju i razaranju, pri čemu su uglavnom stradali civili i civilni objekti. Pored užeg gradskog jezgra Sarajeva, koje je više od 3,5 godine izloženo skoro svakodnevnom granatiranju, agresor je, u cilju okupacije i vršenja zločina nad nesrpskim stanovništvom, ta mjesta izložio masovnom granatiranju. Kao primjer ovakvog zločinačkog djelovanja agresora je sarajevsko naselje Otes, gdje su pripadnici JNA i srpskih oružanih formacija tenkovima dejstvovali po stambenim objektima sa udaljenosti od dvadesetak metara, dok su se civili nalazili u svojim stanovima i kućama. Nakon što su prestravljeni civili, uglavnom žene i djeca, počeli bježati na ulice, srpski zločinci su pucali po njima iz protivavionskih mitraljeza. Samo tom prilikom, procjenjuje se da je u ovom naselju ubijeno oko 500 civila. Isti je slučaj bio i prilikom agresorskog napada na okolna sela oko Sarajeva (Lješevo, Svrake, Krše, Tihovići, Ahatovići, Dobroševići), koja su, nakon žestokog granatiranja, zauzeta, a zatim porušena i spaljena, dok je stanovništvo tih sela, uglavnom žene i djeca, pobijeno i protjerano.

Posljedice granatiranja i razaranja naseljenih mjesta od strane agresora su stravične i ogromne, kako po civilno stanovništvo, tako i po materijalna dobra. Na području sarajevske regije mnoga naseljena mjesta su skoro do temelja uništena, dok su ostala mjesta koja agresor nije uspio zauzeti u velikoj mjeri oštećena i porušena. Tako na užem gradskom području Sarajeva skoro i da nema civilnog objekta na kome nema posljedica granatiranja. Posebno su stradali objekti javnog, kulturnog, historijskog, obrazovnog i vjerskog značaja, kao što su Orijentalni institut u Sarajevu, Narodna i univerzitetska biblioteka - Vijećnica, Zemaljski muzej, Muzej grada Sarajeva, Arhiv grada Sarajeva, Historijski muzej, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Muzej 14. olimpijskih igara, mnoge škole (Osnovna škola "1. maj", Osnovna škola "Simon Bolivar", OŠ "Ivo Lola Ribar"), sportske dvorane (Olimpijska dvorana "Zetra", Sportska dvorana u Olimpijskom selu Mojnilo, KSC Skenderija), zgrada "Oslobođenja" i RTV

BiH, privredni objekti ("Energoinvest", "Zrak", "Zora", "Gumitehnika"), mnogi hoteli (Evropa, Bristol), zgrada Crvenog krsta, te niz zdravstvenih ustanova, kao i masa stambenih objekata. Pri tome agresor nije poštedio granatiranja ni zdravstvene ustanove, ni bolnice u kojima su liječeni teški bolesnici i ranjeni civili. Teška oštećenja su od posljedice granatiranja pretrpjeli Klinički centar "Koševo", Državna bolnica, Stanica za hitnu medicinsku pomoć, te mnogi domovi zdravlja. Tom prilikom, osim velike materijalne štete na objektima, uništena je veća količina medicinske opreme i lijekova koja je neophodna za pružanje adekvatne medicinske pomoći. Kao žrtva bestijalnih agresorskih napada, na dužnosti je stradalo medicinsko osoblje, pacijenti i slučajni posjetioci. I pored preduzetih mjera civilne zaštite u krugu Kliničkog centra Koševo, u proteklom periodu poginulo je devet lica, a ranjeno preko 20 lica. Identičan je slučaj i sa Državnom bolnicom u Sarajevu, koja je kao i ostale medicinske ustanove bila vidno obilježena propisanom oznakom Crvenog krsta. Međutim, i pored toga ova bolnica je pogođena više od 500 puta, minobacačkim, topovskim i tenkovskim granatama, protivavionskim oruđima, kojom prilikom je uništeno ili oštećeno hiljade i hiljade kvadratnih metara stambenog prostora, oštećeni i uništeni vitalni dijelovi bolnice (operacione sale, agregat, sterilizacija, dijagnostika i dr.) te ubijeni i ranjeni pacijenti i medicinsko osoblje.

I u drugim naseljenim mjestima sarajevske regije, agresor je uništio ili oštetio značajan broj kulturnih i historijskih i vjerskih objekata, koji su predstavljali poseban cilj za agresora. Tako su u svim okupiranim naseljima oštećeni ili porušeni svi vjerski objekti muslimana i katolika.

Poseban pečat agresiji i držanju Sarajeva pod opsadom daje upotreba teškog artiljerijskog oruđa svih kalibara (haubičke, tenkovske, topovske i minobacačke granate), **protiv nezaštićenog stanovništva na mjestima masovnog okupljanja** - u redovima za hljeb, vodu, humanitarnu pomoć, na pijace, na škole, igrališta ili dok se kreću ulicama. **Od posljedica ovakvih granatiranja, samo u Sarajevu je poginulo više hiljada civila, a na desetine hiljada je teže ili lakše ranjeno.** Među njima znatan broj su djeca i žene. Eklatantne primjere upotrebe artiljerije prema civilima Sarajeva prezentiramo u prilogu ovog referata.

Treba napomenuti da je agresor pored klasične teške artiljerije, Sarajevo i njegovu okolinu u više navrata napadao avionima i zabranjenim hemijskim oružjem, a često su se upotrebljavala i zapaljiva sredstva (fosforne bombe), od kojih su zapaljeni mnogi objekti u gradu Sarajevu. Pored masovnog granatiranja stanovništva i civilnih objekata, agresor je masovno upotrebljavao i upotrebljava protivavionsko naoružanje, rasprskavajuću municiju i dum-dum metke prema civilnim ciljevima.

Poseban kuriozitet predstavlja pravi "lov" na civile snajperskim naoružanjem. Ovo naoružanje se do sada u ratnim sukobima u praksi koristilo samo za specijalne zadatke elitnih jedinica armija, ali je na području Sarajeva, od samog početka agresije, njegova upotreba masovna i to prvenstveno prema civilima. Agresor svakodnevno gađa djecu, žene i starije osobe po raskrscima i ulicama grada Sarajeva. Tako je u toku 1992.g. od snajperskog djelovanja ubijeno, odnosno ranjeno preko 86 lica, od toga snajperom ranjeno je, odnosno ubijeno četvero djece do 16 godina i četiri starca preko 60 godina, odnosno žena preko 55 godina. U toku 1993. g. od snajperskog djelovanja ranjeno je, odnosno ubijeno 166 lica, od toga snajperom ranjeno je, odnosno ubijeno 21 dijete do 16 godina i 17 staraca preko 60 godina, odnosno žena preko 55 godina. Ovaj visoki broj žrtava usljed snajperskog agresorskog djelovanja nastavljen je i 1995. g., kada je u prvih pet mjeseci od snajpera ubijeno 18, a ranjeno 82 lica.

Simptomatično je da je agresor upotrebu snajperskih oružja znatno više intenzivirao kada je početkom februara 1994. godine NATO savez postavio ultimatum srpskim snagama da povuku teško naoružanje oko Sarajeva. Takođe, i za vrijeme potpisanog sporazuma o antisnajperskom djelovanju, agresor je konstantno kršio navedeni sporazum, što je još jedan primjer koliko je poštovao ovaj i slične sporazume. Naravno, agresor nije u potpunosti ispoštovao i ultimatum NATO-a, tako da je poslije tog ultimatumu pa sve do današnjeg dana, na okolnim brdima, ostala masa teškog naoružanja iz kojih i dalje čine masakre nad civilima Sarajeva. Tako je samo u maju 1995. godine, granatiranjem i snajperskim djelovanjem agresor u Sarajevu ubio 64, a ranio 221 civila. U junu je ubio 186 civila, a ranio 1061 civila. U julu 1995. g. u Sarajevu je ubio 212 civila, među kojima 13 djece i ranio 891 civila od čega 45 djece. Na osnovu raspoloživih podataka, može se utvrditi da je agresor od 1. januara do 7. avgusta 1995. godine u Sarajevu ubio ukupno 460, a ranio 2097 civila.

Međutim, granatiranje i ubijanje civila kao i razaranje civilnih objekata na području Sarajeva je samo jedan vid počinjenih ratnih zločina od strane terorista SDS i bivše JNA nad civilima Sarajeva.

Drugi vid počinjenih ratnih zločina na području Sarajeva bilo je kontinuirano etničko čišćenje nesrpskog stanovništva sa područja Sarajeva koje su privremeno okupirali. U tom cilju su sa područja tzv. Jugoslavije na samom početku agresije u Sarajevo dolazili ozloglašeni zločinci, pripadnici paravojnih formacija zvani arkanovci, šešeljevci, beli orlovi i dr. koji su započeli sa procesom etničkog čišćenja stanovništva bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, a koji su kasnije nastavili teroristi SDS-a. Eklatantan primjer etničkog čišćenja od strane agresora bilo je sarajevsko naselje Grbavica, koja se i sada nalazi pod okupacijom agresora. Tako je na području Grbavice prije agresije živjelo više od 20.000 građana Bošnjaka i Hrvata, a po posljednjim podacima, na Grbavici

ih je ostalo svega nekoliko stotina. Međutim, i tih nekoliko stotina preostalih Bošnjaka i Hrvata živi u nepodnošljivim uslovima. Naime, skoro svi muškarci su angažovani u tzv. **radne vodove** koji obavljaju najteže i najprljavije fizičke poslove, a često se vode na prve borbene linije radi kopanja rovova, gdje je život izgubilo više desetina lica. Pri tome agresor nasilno upada u stanove vršeći fizičko zlostavljanje, javne likvidacije, silovanja, zastrašivanja, pljačke i masovno protjerivanje iz stanova uz prijetnju oružjem. Najmasovniji slučaj protjerivanja se desio 30. septembra 1992. g., kada je više stotina Bošnjaka i Hrvata sa Grbavice protjerano preko mosta kod hotela Bristol u slobodni dio grada Sarajeva.

Slični primjeri brojnih zločina zabilježeni su i u drugim sarajevskim opštinama, kao što su Ilidža, Novi Grad, Vogošća, Pale, Hadžići, te Ilijaš. Tako je na području Ilidže, koja je pod kontrolom agresora, ostalo samo nekoliko desetina bošnjačkih porodica i to, uglavnom, starijih i bolesnih osoba. Metode protjerivanja su bila ubistva i fizičko zlostavljanje prvo viđenijih građana bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, a zatim i svih ostalih koje su, nakon što bi ih opljačkali, protjerivali u slobodni dio grada ili odvodili u zloglasni zatvor "Kula", odakle bi ih razmjenjivali za svoje zarobljene borce.

Na području sarajevske opštine Novi Grad agresor je krajem maja 1992. godine napao prigradska naselja Ahatovići i Dobroševići kada je ubijeno ili odvedeno u logor u Rajlovac preko 500 ljudi, uglavnom žena i djece. Sredinom juna 1992. godine, tokom napada na naselje Aerodrom, koje se takode nalazi u okviru sarajevske novogradske opštine, agresor je iz svojih domova **istjerao cjelokupno bošnjačko i hrvatsko stanovništvo koje je potom odvedeno u zatvor "Kula"**.

U sarajevskoj opštini Vogošća, u kojoj je prije agresije živjelo oko 12,5 hiljada Bošnjaka i oko 1000 Hrvata, na ovom prostoru je, kao posljedica genocidne politike, ostalo samo nekoliko desetina starih i nemoćnih osoba. Stanovništvo Vogošće, bošnjačke i hrvatske nacionalnosti je od početka agresije terorisano, zlostavljano, pljačkano, ubijano i zatvarano u logore, što je uslovalo masovni egzodus preostalih građana na slobodni dio teritorije.

Na Palama je svih 4.000 lica bošnjačke i 100 lica hrvatske nacionalnosti, koji su prije agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu živjeli na području te opštine, agresor **protjerao**. Svi preostali građani nesrpske nacionalnosti su otpušeni sa posla i bili izloženi hapšenjima, odvođenjem u zatvor, fizičkim zlostavljanjima i likvidacijama. Najmasovniji slučaj protjerivanja civila sa Pala bio je u julu 1992. godine, kada su ovi građani samo sa najnužnijim ličnim stvarima, nakon što su svu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu morali ostaviti tzv. srpskim vlastima, protjerani u pravcu Sarajeva.

Na području Hadžića, agresor je pod direktnim rukovodstvom JNA i člника terorističke SDS, u junu 1992. g. izvršio hapšenje i odvođenje u logor u školskom centru oko 220 Bošnjaka, nakon čega se za njih 184 gubi svaki trag. Ni do danas agresor ne želi da kaže šta je učinio sa ovim licima. Prema posljednjim saznanjima, na području ove sarajevske opštine nema više nesrpskog stanovništva.

Isti je slučaj i na području Ilijaša, gdje je agresor protjerao oko 10.000 lica bošnjačke i oko 1600 lica hrvatske nacionalnosti, tako da u Ilijašu nema Bošnjaka i Hrvata.

Agresor je vrlo često sa privremeno zauzete teritorije masovno i pojedinačno ubijao civile nesrpske nacionalnosti, kako bi pospješio i ubrzao iseljavanje Bošnjaka i Hrvata. Tako su na području Grbavice registrovani mnogi slučajevi likvidacije građana uz prethodnu surovu torturu, izživljavanja, ponižavanja i zlostavljanja. Zločini ubistva su vršena i u stanovima i kućama građana, pred njihovim porodicama, a neki su odvođeni u nepoznatom pravcu gdje bi im se kasnije gubio svaki trag. Leševe ubijenih civila agresor je često, u cilju zastrašivanja, ostavljao na mjestima gdje su likvidirani, da leže i po nekoliko dana.

Masovna ubistva civila naročito su bila prisutna u prigradskim opštinama, kao što su Ilijaš, Vogošća, te pojedini dijelovi opštine Novi Grad. Tako je na području Ilijaša (selo Lješevo, Luke i G. Bioča) samo u jednom naletu ubijeno 90 mještana, a preko 500 odvedeno je u logore. U Vogošći, u pojedinim selima (Krše i Tihovići) izvršeni su masovni pokolji stanovništva gdje je stradalo na desetine lica, uglavnom žena, djece i staraca, dok je na području opštine Novi Grad, prilikom četničkog napada na naselja Ahatovići i Dobroševići ubijeno oko 200 mještana ovih sela. Karakteristika svih ovih pojedinačnih i masovnih ubistava bila je neviđena surovost i brutalnost.

Agresor je na području okupiranog dijela Sarajeva počinio i brojne zločine silovanja. Zabilježeni su slučajevi silovanja na Grbavici (zatvori u prostorijama Digitrona i Lesnine), Ilidži (u ženskom dijelu logora "Kula"), u Vogošći (u logoru "kod Sonje"), Aerodromskom naselju i Vracama. **Silovane su ne samo žene, nego i malodobne djevojčice, a neke od njih su, nakon seksualnog izživljavanja, na najsvirepiji način ubijene.**

Agresorske jedinice su neviđenim vandalizmom permanentno vršile pljačkanje i uništavanje društvene i privatne imovine Bošnjaka i Hrvata. Nezabilježenim zvjerstvima ostvarivali su dobro isplanirane ciljeve agresorskih vlasti, koje su pljačku i uništavanje imovine koristile kao motivacioni faktor za svoje razularene egzekutore. Opljačkati i uništiti svu privatnu i javnu imovinu nesrpskog življa, bio je osnovni motiv, naročito paravojnih formacija agresora,

od momenta početka agresije, a koji je najočiglednije ostvarivan po prigradskim naseljima sarajevskih opština u kojima je pretežno živio bošnjački i hrvatski narod. Lična imovina, novac, nakit i druge vrijednosti otimane su na licu mjesta, a pokretna imovina pakovana i u konvojima kamiona odvožena prema Srbiji i Crnoj Gori. Kuće i stanove su uništavali paljenjem i podmetanjem eksploziva. Primjer za to su Ahatovići, Dobroševići, Aerodromsko naselje, Dobrinja IV, kao i mnoga druga mjesta.

Opsadu Sarajeva agresor koristi, pored ostalog, i za zadovoljavanje pljačkaških poriva. Svi konvoji sa **humanitarnom pomoći** iz svijeta prolazili su kroz privremeno zauzetu teritoriju pod kontrolom agresora. Ostrašćeni pohlepom, često su **pljačkali te konvoje**, izgovarajući se pred svjetskom javnošću besmislenim optužbama o prevozu naoružanja.

Poseban vid zločinačkog djelovanja agresora na području Sarajeva je **sistematsko uništavanje infrastrukture**, što predstavlja teško kršenje svih pravila međunarodnog humanitarnog prava. Od samog početka opsade Sarajeva, agresor je sistematski uzurpirao i uništio mnoge infrastrukturne objekte sa ciljem da potpuno uništi osnovne uslove za normalan život civilnog stanovništva. Tako je u proteklom periodu grad Sarajevo u više navrata u cjelosti ostajao bez napajanja električnom energijom, a neki njegovi dijelovi nisu je imali gotovo od samog početka opsade. Uzrok tome su namjerna i kontinuirana oštećenja dalekovodne mreže i uništavanje trafostanica koje agresor čini svojom artiljerijom. Agresor je ovakva svoja djelovanja, po običaju, intenzivirao i vjerovatno će ih opet intenzivirati u vrijeme predstojeće zime, koja je inače tradicionalno među najhladnijima u ovom dijelu Evrope. Kada je u pitanju snabdijevanje vodom, agresor je to onemogućavao po istom onom principu kao što je slučaj sa električnom energijom.

Ukupno u proteklom periodu, grad Sarajevo je bez struje bio 240 dana, a 161 dan bio bez vode i to sve zbog opstrukcije agresora. Također, bez plina, grad Sarajevo je bio preko 250 dana, a u 200 dana količina plina je bila simbolična i nije mogla zadovoljiti ni najelementarnije potrebe grada sa preko 300.000 stanovnika. Sve je to uslovilo da građani Sarajeva u tim danima nisu imali ni hljeba, a humanitarna pomoć se mjerila na grame, isto kao i danas.

Nažalost, zbir ljudskih žrtava i materijalnih razaranja u Sarajevu dostigao je takve razmjere koje su za Republiku Bosnu i Hercegovinu kao i sam grad više nego tragične. Brojke, nažalost, sve kazuju. U Sarajevu je do 12. jula 1995. godine ubijeno 10.511 civila, od toga 1.598 djece, ranjeno je 60.378 civila, od čega 14.919 djece. Od toga je teško ranjeno 19.115 lica, od kojih je 3.367 djece. Takođe, u gradu je evidentiran 1.681 teški invalid, među kojima je i 340 djece.

Opsadu Sarajeva i agresiju na R BiH neupućeni pojedinci nazivaju ratom i to kako oni kažu građanskim ratom. **Međutim, u pitanju je genocid.** Među Bošnjacima koji su u ukupnoj populaciji zastupljeni sa 50 %, 80 % je nastradalih. Taj broj se kod mrtvih penje do 86 %. Ti podaci, kao i vrste upotrijebljenih ubojnih sredstava, veliko stradanje mladog i najaktivnijeg dijela stanovništva koji se kreće do 70 %, velika zastupljenost žena među ranjenima i ubijenim, te polovica ljudi koja je stradala kod svoje kuće ili pri normalnim ljudskim aktivnostima, nedvosmisleno ukazuju na namjere agresora. **Sve to govori da je u pitanju smišljeno uništavanje jednog naroda.** Možda to najilustrativnije prikazuje baš primjer Sarajeva. Naime, ako je na uzorku od 361.179 stanovnika koliko su činile 4 sarajevske opštine, bilo 22.241 povrijeđenih da su morali biti hospitalizirani, onda to čini 6,15 % ukupnog stanovništva grada. Broj povrijeđenih koji nisu hospitalizirani, zajedno s njima i broj ranjenih koji nisu registrirani kao bolnički pacijenti, iznosi 34.741, pa je ukupan broj povreda u sarajevskoj populaciji sa najnovijim podacima preko 60.000 ili 15,7 % ukupnog stanovništva grada.

Povrijeđeni su u 80 % slučajeva Bošnjaci, a mrtvi u 86 % pripadaju istoj naciji. Imajući to u vidu, sasvim je jasno da su namjere agresora potpuno usmjerene ka fizičkom uništenju jedne nacije, odnosno Bošnjaka radi dobijanja životnog prostora za širenje srpske nacije na istom regionu.

Sve što se u preko 1200 dana dešavalo i dešava u Sarajevu, dokaz je da imamo posla sa ratnim zločincima, a to je na kraju krajeva ovih dana potvrdio i Međunarodni sud za ratne zločine u Hagu, imenujući čelnike terorističke SDS da su osumnjičeni za genocid, ubistva, silovanja, zlostavljanja i prisilna pomjeranja hiljada civila iz velikog dijela Bosne i Hercegovine. Poseban segment njihove odgovornosti pred ovim Sudom predstavljat će troipogodišnja opsada Sarajeva, u kojoj su naređivali granatiranje i snajpersko djelovanje prema civilima, usljed čega je više hiljada civila ubijeno ili ranjeno, granatiranje objekata, kao što su bolnice, infrastrukturni objekti i niz drugih počinjenih zločina nad civilnim stanovništvom Sarajeva.

Posljednje vijesti iz Haga, predstavljaju glas pomalo zakašnjele pravde, ali ipak pravde. Kažu da je pravda spora, ali dostižna. Vijesti iz Haga potvrđuju to oboje.

Prilog:

PRIMJER KORIŠTENJA ARTILJERIJE PREMA CIVILIMA SARAJEVA

- Prvi masovni zločin počinjen artiljerijom agresor je izvršio 27. maja 1992., kada je (oko 9.55 sati) sa zauzetih položaja na Trebeviću ispalio minobacačku granatu kalibra 82 mm, koja je pala na veću grupu građana koji su čekali u redu za hljeb u ulici Ferhadija (bivša Vase Miskina). Tom prilikom od eksplozivnog i rasprskavajućeg djejtva poginulo je 17 civila, dok je teže i lakše povrijeđeno preko 40.

- Dana 3. jula 1992. (oko 17,10 sati) na naselje Grahovište (Kobilja Glava) ispaljena je tenkovska granata sa agresorskog položaja na Orahovom brijegu. Taj projektil pogodio je krošnju trešnje na kojoj se nalazilo desetoro djece. Ubijeno je sedmero i teže ranjeno troje.

- Na raskrsnici ulica Ivana Krndelja i Braće Ribar agresor je 7. avgusta 1992. granatom ubio šest, a ranio 8 civila.

- U nedjelju 23. avgusta 1992. agresor je granatama ubio 16 civila i desetinu ranio. Naime, tog dana je ispred Velikih daira ubijeno 8, na Trgu Pere Kosorića 4 i na Stupu 4 civila.

- Na Alipašino polje je 1. septembra 1992. agresor ispalio četiri granate i u stanovima ubio 4, a ranio 8 civila.

- Dana 28. septembra 1992. (između 13,30 i 14 sati) dvije artiljerijske granate agresor je ispalio na groblje u Boljakovom Potoku. Prva granata pala je 150 m od groblja, a druga među grupu od oko 200 civila učesnika sahrane. Tom prilikom agresor je ubio 7, a teže ili lakše ranio 20 civila, među kojima 15 djece.

- Prilikom granatiranja Dječijeg doma "Ljubica Ivezić" agresor je 10. oktobra 1992. ubio 3 a teško ranio 13 djece.

- U utorak 24. novembra 1992. agresor je na Mojmilu (Olimpijska ulica) granatom ubio 5 a ranio 9 civila.

- U toku 15. januara 1993. agresor je u Sarajevu ubio i ranio oko 40 civila. U redu za vodu pred Sarajevskom pivarom granata je pogodila zid iznad mjesta na kojem se u tom trenutku nalazilo preko 300 žednih civila sa praznim kanisterima u ruci. U tom masakru je od gelera granate 8 civila ubijeno, a 20 ranjeno. Najtragičniju sudbinu je doživjela porodica Lačević, čija su četiri člana stradala u toj tragediji - otac i majka su ubijeni a sin i kćerka su ranjeni.

U trenutku kada su mrtvi i ranjeni ispred Pivare dovoženi u Bolnicu Koševo (desetak minuta nakon što je ovu posjetio general Morijon (Morillon) agresor je granatirao Traumatologiju Kliničkog centra Koševo i ubio jednog civila, a ranio više. Tog dana agresor je više granata ispalio i na Dobrinju u trenutku kada je u to naselje dostavljena humanitarna pomoć uz pratnju UNPROFOR-a.

- Dana 1. juna 1993. povodom bajramskih blagdana u Dobrinji III B je organiziran turnir u malom fudbalu. Utakmici je prisustvovalo oko 200 gledalaca. U toku utakmice (u 10,30 sati) agresor je ispalio dvije minobacačke granate jednu za drugom iz pravca Veljina, od čega je ubijeno 12, a ranjeno 80 civila. Među njima je bilo 15 djece.

- Dana 7. juna 1993. (oko 11,30 sati) u neposrednoj blizini pijace "Ciglane" eksplodirala je granata koju je agresor ispalio sa Poljina. Smrtno su stradala 4 civila, od kojih dvoje djece, a teže ili lakše je povrijeđeno 16.

- Dana 12. juna 1993. agresor je (oko 11 sati) sa položaja na Trebeviću ispalio granatu na groblje Budakovići, gdje je obavljena dženaza i ubio 8, a teže ranio 5 civila, od kojih su dva od zadobijenih povreda, podlegla u bolnici. Istog dana (oko 15,27 sati) agresor je ispalio granatu na građane koji su čekali u redu za vodu na Dobrinji. Od dještva te granate smrtno je stradalo 12 civila, a petnaestoro je teže ili lakše povrijeđeno. Među ubijenima je bilo i jedno dijete.

- Dana 30. jula 1993. (oko 11,30 sati) agresor je sa položaja na Vracama ispalio dvije minobacačke granate na grupu građana i ubio 3, a teže ranio 10 civila, uglavnom djecu.

- Dana 9. novembra 1993. (u 10,55 sati) na Alipašinom polju, prilikom pada minobacačke granate kalibra 120 mm, ispaljene sa agresorskih položaja iz Nedžarića, ubijena su 4 civila, a preko 20 je ranjeno. Tom prilikom agresor je ubio i učiteljicu koja je održavala nastavu u neposrednoj blizini mjesta eksplozije kao i 3 djece. Teže je ranjen 21 Sarajlija, među kojima je bilo sedamnaestoro djece.

- Dana 30. novembra 1993. (oko 22,45 sati) agresor je granatirao Abdominalnu hirurgiju Kliničkog centra univerziteta u Sarajevu. Tada je artiljerijska granata, ispaljena sa agresorskih položaja u Mrkovićima, pogodila sobu medicinskih sestara. Od posljedica eksplozije ubijene su 2 medicinske sestre i ranjena su 3 medicinska radnika.

- Dana 22. januara 1994. (oko 13,45 sati) sa agresorskih položaja u Nedžarićima srpski zločinci su ispalili tri minobacačka projektila na naselje Alipašino polje, na mjesto gdje su se djeca sanjkala. Tom prilikom je ubijeno 6, a više ih je teže ranjeno, među kojima je bio i jedan stariji civil.

- Dana 4. februara 1994. (oko 11,25 sati) sa agresorskog položaja u Lukavici ispaljene su tri minobacačke granate kalibra 82 mm na Dobrinju. Granate su pale na dječije igralište i ubile 9 civila i 23 teže povrijedila, među kojima je bilo najviše djece.

- Dana 5. februara 1994. (u 12,30 sati) agresor je sa položaja na Mrkovićima ispalio minobacačku granatu kalibra 120 mm na gradsku pijacu Markale i ubio 67 civila, a ranio oko 200. Od ukupnog broja poginulih 38 odsto su žene, a 33 odsto civili stariji od 55 godina.

- Dana 8. decembra 1994. (oko 15,25 sati) minobacačkom granatom ispaljenom sa Poljna na Livanjsku ulicu agresor je ubio 3, a teže ili lakše ranio 4 civila, većinom djecu.

*JEDNA OD
BROJNIH KOLONA
PROGNANIH
BOŠNJAKA IZ
SREBRENICE
KOJU SU UN
PROGLASILE
ZAŠTIĆENOM I
DEMILITARIZOVANOM
ZONOM, A ONDA
JE IZRUČILE
SRBIJANSKO-
CRNOGORSKOM
AGRESORU. (JULI
1995.)*

STRADANJA BANJALUČKE BISKUPIJE

Stradanja katolika (Hrvata, Poljaka, Čeha, Talijana i Ukrajinaca) u sjeverozapadnoj Bosni, odnosno banjalučkoj regiji, počela su još 1991. godine, za vrijeme rata u Hrvatskoj. Katolici su bili prisilno mobilizirani u tzv. Jugoslovensku narodnu armiju koja je ubrzo, što se tiče oficirskog kadra, postala čisto srpska vojska.

Od početka rata u Bosni i Hercegovini patnje katolika u sjeverozapadnoj Bosni su se naglo pojačale. Zbog neodazivanja na mobilizaciju u srpsku vojsku preko 90% katolika je otpušteno s posla, čime su izgubili i socijalnu zaštitu. U sličnoj situaciji su se našli i Bošnjaci-muslimani. Još za vrijeme rata u Hrvatskoj cijela regija je bila u dobroj mjeri izolirana, što se osjećalo pogotovu u privrednom životu. Ta situacija je na poseban način pogodila Hrvate i druge nestrbe.

U lipnju i srpnju 1992. Srbi, većinski narod u nekim općinama banjalučke regije, silom preuzimaju vlast. Takođe i u Prijedoru, Sanskom Mostu i Kotor-Varošu, gdje su Bošnjaci i Hrvati imali većinu. To je povezano s hapšenjem i odvođenjem u logore tisuća civila Hrvata, Bošnjaka i drugih nestrba. Civilno hrvatsko i bošnjačko pučanstvo je stalno na udaru naoružanih srpskih ekstremističkih grupa koje provode teror. Tako je koncem srpnja 1992. u selu Briševo u jednom danu ubijeno 68 Hrvata-katolika, većinom staraca, žena i djece. Skoro cijelo selo je spaljeno.

Pojedinačni teroristički akti nad hrvatskim civilnim stanovništvom trajali su cijelo vrijeme. Često su cijele obitelji masakrirane. U proteklih 41 mjesec rata ubijeno je u svojim kućama 412 katolika-civila. Svako ubojstvo natjeralo je u bijeg veći broj nestrpskih civila koji su pod svaku cijenu htjeli napustiti to područje. Tako je od prvotno 80.000 katolika na području pod srpskom vlašću sada ostalo oko 6.000 osoba. Svi drugi su protjerani, a protjerivanje se nastavlja. Otprilike 10% protjeranih je zamijenilo nešto svoje imovine, a i od tih su mnogi bili teško prevareni.

Bezbrojna su fizička maltretiranja, pljačke, prisilno odvođenje katolika u srpsku vojsku, gdje su se morali boriti protiv vlastitog hrvatskog, ali i bošnjačkog

naroda. U posljednje dvije godine na prisilni rad, obično na kopanje rovova na linijama bojišnice, odvedeno je više tisuća katolika. Od prisilno mobiliziranih poginulo je u srpskoj vojsci preko 130 osoba hrvatske nacionalnosti. Mnogima se od prisilno mobiliziranih u srpsku vojsku ili na prisilni rad u međuvremenu izgubio svaki trag.

Imovina katolika je nemilosrdno uništavana. Pljačkanja naših kuća su bila svakodnevna. Opljačkana su cijela sela, bez obzira što su vlasnici kuća bili u kućama, a često se to događalo i pred očima srpske policije. Kuće katolika su oštećene mecima iz lakog oružja ili bacanjem bombi te podmetanjem eksploziva. Računa se da je na području biskupije, izuzevši Jajce i Bihać, oštećeno ili srušeno oko 4.000 kuća čiji su vlasnici Hrvati i drugi katolici. Mnoga sela u kojima su živjeli Hrvati-katolici su prazna. S kuća je skinuta stolarija, crijep i uopće sve što se dalo skinuti.

Posebno je na udaru bila Katolička crkva. Kroz ovo vrijeme smrtno je stradalo 5 svećenika i 1 časna sestra. Ubijeni su u 1992. godini vlč. Ratko Grgić i vlč. Ivan Grgić. Od posljedica logora umro je vlč. Marko Šalić. U nedjelju, 7. svibnja 1995. nastradao je fra Alojzije Atljija, a 12. svibnja 1995. spaljeni su u župnom uredu Presnače vlč. Filip Lukenda i časna sestra Cecilija Grgić. Sedam svećenika je bilo u srpskim logorima ili zatvorima. Većina njih će posljedice nositi cijelog života. U isto vrijeme dogodilo se preko 30 oružanih napada na samostane sestara Klanjateljica predragocjene Krvi Kristove u Bosanskom Aleksandrovcu i Novoj Topoli. Sestre, najvećim dijelom starice, sredinom lipnja 1992. su teško fizički i psihički zlostavljane, tako da je već tada većina sestara iz tih samostana morala biti iseljena. Morale su bježati u Hrvatsku. Preostalih 9 sestara iz ta dva samostana istjerano je 4. svibnja 1995. Na samostan istog reda u Banjaluci su u više navrata bacane bombe i nanešena je velika matrijalna šteta. Zbog pojačanog nasilja 20. kolovoza 1995. je 8 svećenika i 11 časnih sestara protjerano u Hrvatsku. Dan kasnije je protjeran župnik iz Kulaša zajedno s cijelom svojom župom (oko 500 vjernika). Napadane su i Milosrdne sestre u gradu Banjaluka, tako da su 24. kolovoza 1995. protjerane i preostale 3 sestre iz tog samostana. Kuća grkokatoličkih sestara Bazilijanki je eksplozivom tako teško oštećena, da su sestre još koncem 1992. morale bježati iz banjalučke regije u Hrvatsku.

U međuvremenu su srušene ili spaljene 43 katoličke crkve. Samo u mjesecu svibnju 1995. srušeno je i spaljeno 10 crkvenih objekata. Srušena je župna crkva sv. Ante i spaljen franjevački samostan na Petrićevcu. Spaljena je filijalna crkva u Vujinovićima, a srušena filijalna crkva u Šargovcu. I jedna i druga su pripadale župi Petrićevac. Pokušano je spaljivanje crkve u Majdanu - filijala župe Mrkonjić Grad. Srušena je župna crkva - biskupijsko svetište sv. Terezije od Djeteta Isusa - u Presnačama, a župna kuća spaljena. Srušena je

župna crkva sv. Josipa u Trnu, a župna kuća spaljena. Posljednje rušenje ove godine dogodilo se u Sanskom Mostu. U subotu, 19. kolovoza 1995., srušena je župna crkva, a teško oštećena župna kuća. Teško je oštećeno 17 crkava, a lakše 21 crkva. Osim toga teško su oštećene 24 župske kuće i gospodarske zgrade. Osim spaljenog samostana na Petrićevcu, teško je oštećen i franjevački samostan u Jajcu, a crkva srušena. Višestoljetno kulturno blago u tim samostanima je opljačkano ili uništeno. Potpuno je demolirana talijanska crkva u Mahovljanima. Srušena je ukrajinska crkva u Prnjavoru, teško demolirana ukrajinska crkva u Staroj Dubravi, a zapaljen grkokatolički župni centar u Banjaluci. Neke naše župe su potpuno uništene još 1992. godine, kao napr. Glamoč, Bosanska Dubica i dr.

Sve se ovo događalo na području gdje nije bilo rata. Nije ga bilo, jer ga katolici, predvođeni biskupom Komaricom, nisu htjeli. Čak su i srpski političari s tog područja često priznavali miroljubivo držanje biskupa Komarice i katolika, ali su ih istovremeno svim sredstvima ubijali. Nastojali su uništiti svaki trag katoličke i hrvatske nazočnosti. Hrvati-katolici su na tim prostorima 13 stoljeća. Na nekad isključivo katoličkom području katolici su, stoljećima proganjani, postali manjina. Na početku rata činili su na području banjalučke biskupije 8% ukupnog stanovništva.

Ništa bolju sudbinu nisu imali ni drugi nesrbi. Nemam točnih podataka, pa ne mogu kompetentno govoriti, ali islamske bogomolje su skoro sve porušene. S tog područja je protjerano preko 200.000 Bošnjaka, a više tisuća ubijeno.

Biskup Komarica je kroz sve to vrijeme nastojao olakšati život ugroženom civilnom pučanstvu, ne samo katoličkom. Do sada je bilo bezbroj intervencija, protesta tamošnjim vlastima, apela hrvatskoj i svjetskoj javnosti, putovanja i nastupa u inozemstvu, od Ujedinjenih naroda do pojedinih zapadnoeuropskih političara. Svi ti ogromni naponi ostali su bez nekog vidljivog i trajnog uspjeha. Dobio je od srpskih vlasti bezbroj obećanja, ali skoro ni jedno nije bilo održano.

Biskup je stalno ukazivao na svoju mirotvornu ulogu, na miroljubivo držanje katolika, na spremnost katolika da djeluju na dobro svih ljudi. Ništa to nije vrijedilo u očima srpskih vlastodržaca. Oni su tvrdili da teror vrše nekontrolirane naoružane grupe, protiv čijeg djelovanja predstavnici srpskih vlasti, očito, nikada nisu poduzele učinkovite mjere.

Jedna od rijetkih svijetlih točaka u ovom mraku bilo je djelovanje Caritasa. Biskupu je u razgovorima sa srpskim vlastodržcima uspjelo stvoriti prostor za rad Caritasa, koji se do konca ožujka ove godine prilično nesmetano odvijao. Do sada je Caritas dovezao u Banjaluku blizu 15.000 tona pomoći, većinom hrane, ali i drugih artikala: lijekova, odjeće, sjemena i dr. Od ukupne količine pomoći morali smo srpskim vlastima dati 30%. Osim toga preko 20% pomoći

podijelili smo ugroženim Bošnjacima i Srbima. U staroj zgradi biskupije otvoren je Medicinski centar s devet ambulanti, jednom apotekom i jednim laboratorijem. Bilo je zaposleno oko 40 liječnika i sestara, koji su još 1992. otpušteni s posla. Redovito su formirane ekipe liječnika koje su medicinski zbrinjavale seosko stanovništvo. Caritas je kroz cijelo vrijeme organizirao prikupljanje i transport pošte i novčane pomoći iz Zagreba i svijeta rodbini u banjalučku regiju. Od konca ožujka 1995. transporti pomoći iz Zagreba za Banjaluku nisu više mogući, jer to vlasti u Banjaluci ne dopuštaju.

Biskup je neumorno posjećivao cijelo područje, tješio, hrabrio, pomagao. Dolazili su k njemu po pomoć Hrvati, Srbi, Bošnjaci i dr. Više puta je bio kidnapiran, više puta u životnoj opasnosti. Početkom svibnja ove godine je stavljen u kućni pritvor. Upravo od tada su se dogodili najveći zločini nad katoličkim stanovništvom.

Obično se kaže da je ova eskalacija nasilja nad hrvatskim-katoličkim pučanstvom posljedica najnovijih događaja u Hrvatskoj, te da ova zlodjela čine izbjegli Srbi iz Hrvatske. Međutim, ne smije se smetnuti s uma, da su srpski ekstremisti cijelo vrijeme provodili teror, ubijali i protjerivali katoličko i drugo nesrpsko stanovništvo. Ovi najnoviji događaji u Hrvatskoj su samo dobrodošao izgovor, za dovršenje zlodjela etničkog čišćenja. Najveći dio zlodjela nad hrvatskim pučanstvom i sada vrše neki domaći Srbi.

Iza najnovijeg vala protjerivanja Hrvata-katolika stoji, prema riječima Predraga Radića, predsjednika općine Banja Luka, sam Nikola Koljević, potpredsjednik Republike Srpske. Od 14. do 25. kolovoza 1995. protjerano je na zapovijed tog srpskog moćnika blizu 14.000 osoba. Oko 90% tih osoba su katolici. Preostalim katolicima - njih oko 6.000 - je saopćeno, da slijedećih dana moraju napustiti banjalučku regiju.

Od međunarodnih organizacija, UNHCR i ICRC, koje su skoro cijelo vrijeme rata bile nazočne u Banjaluci, nismo imali neku bitnu pomoć. Uz neke iznimke većina djelatnika ove dvije organizacije nije shvatila da su u tom području u posebnoj opasnosti manjine. Naše izvještaje o teroru nad nesrpskim pučanstvom predstavnici tih organizacija su u inozemstvu ponekad nepromišljeno, a nekad vjerojatno i smišljeno demantirali, da bi nakon dugotrajnih istraživanja ustanovili njihovu istinitost, što je za ugroženo pučanstvo obično bilo prekasno.

MASAKR NA VLAŠIĆU

Do sada su Istražne komisije Ujedinjenih nacija, kao i organizacije za ljudska prava, među kojima je i Društvo za ugrožene narode, sproveli i publicirali obimna istraživanja ratnih zločina i zločina genocida u Bosni i Hercegovini.

Međutim, mnogim od ovih događaja se ne poklanja u internacionalnim medijima nikakva pažnja. Svakodnevno ratno izvještavanje potiskuje povrede ljudskih prava, jedan od nepravredno potisnutih događaja je i masakr kao masovni oblik zločina. Doduše, slike masakra iz Bijeljine i Sarajeva obišle su svijet. Slika mrtvih i masakriranih se pretvorila u reklamu rata. Nije važno što ti ljudi imaju svoja imena: oni su gola slika, televizija ih je prevela na svoj hladni jezik. Zbilja, da li se iko bavio problemom masakara. Da li postoji i približna statistika koliko je do sada bilo masovnih ubojstava. Statistika koja uredno slaže svoje brojeve, zabilježila je brojku od 200.000 ubijenih. Statistika takođe kaže da je između tih 200.000 ubijenih 50.000 masakriranih. Najviše masakriranih u svoje vode primile su vode rijeka: Drina, Lim i Sana koje su ujedno i najveće masovne grobnice. Na području Podrinja i Krajine dogodili su se najveći masakri. Ova područja predstavljaju paradigmu bosanske tragedije. Nažalost, protjerivanja, silovanja, masovna ubijanja se i dalje nastavljaju. To potvrđuju i najnoviji događaji iz Srebrenice i Žepe. Ponavlja se 1992. godina. Događaju se logori, ponovo se događa Bratunac, Batkovići, Sušica, Han Pijesak narod u zbjegu, brojni masakri. Nama se događaju masakri, mi saosjećamo sa vlastitom tragedijom. Mogu li ubistva ubrzati pješčani sat istorije? Šta li je uzvišenije - ubiti ili pristajati da postaneš žrtva?

U izvještajima organizacija za ljudska prava kao i u našoj javnosti o masakru koji se dogodio 21. avgusta 1992. godine na Vlašiću, govori se vrlo malo. Najčešća konstatacija da je planina Vlašić - koja dijeli srednju od sjeverne Bosne u toku srpsko-fašističke agresije - postala za mnoge Bošnjake i Hrvate koji su preko njega bježali na slobodnu teritoriju, deveti krug pakla. U toku prvih šest mjeseci 1992. g. preko Vlašića je prešlo oko 40.000 prognanih. U svojim izjavama govorili su o strahovitoj torturi, pretrpljenom užasu nad užasima, pljačaknju i ubijanju. Sa sigurnošću se može tvrditi da se na Vlašiću nalazi nekoliko masovnih grobnica. Jedna od njih je provalija na Kočinskim stijenama dubine od 350 metara, nedaleko od korita rijeke Ugar.

Na tom mjestu se 21. avgusta 1992. godine negdje oko 16 sati dogodio masakr nad oko 250 bivših zarobljenika logora Omarske, Keraterma i Trnopolja.

Toga dana oni su zajedno sa još 3.000 svojih zemljaka iz Kozarca, Trnopolja, Prijedora, Kamičana, Kevljana, Kozaruše, Suhog Broda, Brdana, Dera, Sanskog Mosta krenuli konvojem prema slobodnoj teritoriji. Konvoj je organizovao komandant logora Trnopolje Slobodan Kuruzović u saradnji sa predsjednikom srpskog crvenog križa Perom Ćurguzom. U 9 sati prije podne ispred konc. logora Trnopolje krenula su 4 autobusa koji su bili pretijesni da prime sve prijavljene. U svakom autobusu nalazili su se naoružani pratioci. Na raskršću Kozarac-Prijedor došla su još tri autobusa i sedam velikih šlepera sa žutim ceradama prepuna prognanika iz gore pomenutih sela. Konvoj je kratko zastao da bi se izvršilo pregrupisanje i prebacivanje ljudi iz autobusa u šlepere. Na čelu konvoja koji je bio dugačak oko 5 km, nalazio se Mirko Paras. Konvoj je išao u pravcu Banja Luka - Skender-Vakuf. Negdje kod Skender-Vakufa jedan autobus prepun putnika (oko 100) ostaje u kvaru i za sudbinu pomenutih putnika se do danas ništa ne zna. Od Skender-Vakufa konvoj se odvaja sa glavne ceste i skreće lijevo kroz neku šumu pored pilane. Na tom putu poslije dobivene naredbe svi putnici moraju sagnuti glavu. Nakon otprilike 10 minuta uslijedila je komanda: "Glavu gore". U tom momentu putnici su mogli da vide kako pored njih prolazi jedan putnički automobil (bio je to crni karavan bez registracije) sa petoricom ljudi u maskirnim uniformama. Konvoj je zaustavljen kod Kočinskih stijena u dolini Ugra kod sela Smetovi. Muškarcima iz autobusa je dozvoljeno da izađu i da se napiju vode, dok ljudima iz šlepera to nije bilo dozvoljeno.

Nakon 15 minuta ljudi su ušli u autobuse. Međutim 5 četnika u uniformama Jugoslavenske armije sa kokardama na kapama, koji su došli u crnom karavanu naredili su da svi ponovo izađu iz autobusa. Po izlasku iz svih 6 autobusa ljudi su se morali postrojiti u kolonu po dva sa licem okrenutim prema autobusima. Komandu i postrojavanje vršio je Pero Mrđa, četnik - dobrovoljac iz sela Tukova, dakle komšija postrojenih ljudi. Njemu je prišao jedan od pridošlih četnika sa kokardom na kapi i pitao ga koliko je postrojenih Mrđa mu je odgovorio 250. Potom je uslijedilo zagledavanje u svakog postrojenog. Tri starija čovjeka su izvedena iz stroja i poslata u šleper. To su bili slijedeći ljudi: Salih Muranović, Hare Zukić, Munib Sivac. Munib Sivac je stao u vrstu želeći da ostane sa svoja dva sina i da sa njima podijeli sudbinu. Međutim, četnik sa kokardom mu je drsko rekao: "Ti stari marš u šleper".

"Ja nisam imao hrabrosti da bilo šta progovorim, otišao sam u šleper i počeo plakati. Još jednom sam se okrenuo i posljednji put vidio svoje sinove",

kaže Sivac. (Original izjave pod signaturom Gfbv 36/I-1¹ nalazi se u arhivu Društva za ugrožene narode u Göttingenu).

Nakon pregledavanja i prebrojavanja svi muškarci su ponovo vraćeni u tri autobusa. Negdje oko 250-300 ljudi je bukvalno nabijeno u ta tri autobusa. Vladala je neopisiva gužva i vrućina. Konvoj od sedam prepunih šlepera sada nastavlja put, a autobusi ostaju. U trećem autobusu bio je Dragan Mrđa koji je preko radio stanice dobio pitanje: "Da li si spreman da izvršiš razmjenu za 15 minuta" našto je on potvrdno odgovorio. Autobusi su krenuli naprijed prema Kočinskim stijenama i nakon otprilike 500 metara oni su zaustavljeni. Ljudi u autobusima morali su držati pognute glave i ruke na leđima. Poslije komande "Izlazi napolje" ljudi su i dalje pognutih glava izlazili iz autobusa, ali su oni prvi mogli odmah primijetiti da su zaustavljeni nepun metar od ogromne provalije, dubine otprilike oko 350 metara. U provaliji je već bilo puno leševa. Zatim slijedi prestrojavanje. Ljudi koji su četiri puna mjeseca bili zatočnici logora dovedeni su na gubilište. Njih su četnici, njihove dojučerašnje komšije, koji su odmah prešli na stranu Karadžića, a među kojima su se posebno isticali: Dragan Mrđa, Branko Topola, Mile Lukač, Mićo Jurišić, Milorad Jeftić, Milan Jeftić, Milorad Janković, Radovan Jurišić, postrojili po dva u vrstu, licem okrenutim prema provaliji. Glavnokomandujući Dragan Mrđa je komandovao: "tri koraka naprijed" poslije čega je prvi red postrojenih došao na samu ivicu provalije. Uslijedila je druga komanda "klekni" i komentar: "Ovdje mi mijenjamo žive za žive a mrtve, zna se, za mrtve. Četnici su se rasporedili sa desne i lijeve strane, te iza leđa. Poslije Mrđine komande "pali" smrtonosni rafali kosili su nesrećne postrojene ljude. Nastao je pakao kako kaže jedan od preživjelih.

Ja uviđam svo siromaštvo jezika. Ne mogu da se dosjetim naziva za stanje koje nas je snašlo. Sićušno i odveć je blijedo kad izgovorim: fašizam, masakr, ubistva, sadizam, aparthejd. Ne staje sve to u jednoj riječi. U jedan pojam koji ovdje raste ulazi sav mrak minulih stoljeća i luciferska mašta naših dojučerašnjih susjeda.

Šestorica preživjelih dali su Društvu za ugrožene narode detaljne izjave o putovanju koje je gore opisano, o masakru i o onome što je poslije masakra slijedilo. Svi originali su registrovani u dokumentaciji arhiva o Bosni pod signaturom od Gfbv 33/I-1 pa nadalje. Ova dokumentacija je zajedno sa ostalom predata 2.VII 95. Međunarodnom tribunalu u Den Hagu sa kojim Društvo za ugrožene narode ima veoma blisku saradnju.

Jedan od preživjelih (S. K.), pao je u veći žbun koji se nalazio ispod samog ruba provalije. Tu je ostao do noći te je mogao vidjeti četnike kako nogama guraju one koji su ležali po rubu provalije. Pola sata čuli su se jauci iz

¹ *Gesellschaft für bedrohte Völker br. 36/1-1.*

provalije, a zatim su četnici bacili 6 do 7 bombi u samu provaliju. G. E i J. B. imali su također sreće. Prilikom pada dobili su dosta ogrebotina ali su bili pri svijesti tako da su mogli odmah pobjeći iz tog pakla. G. E. kaže da mu je bilo muka od zadaha već raspadajućih leševa kojih je bilo jako puno. Kada se kotrljao niz stijene primijetio je dosta razbacane odjeće: džempera, cipela.

Sulejman Kahrmanović je lutao sam po šumi tri dana i tri noći da bi nakon tog pao u ruke četničke patrola. U četničkoj komandi, u kojoj prepoznaje kapetana Mišu Radulovića - bivšeg nastavnika u Kozarcu i jednog od ratnih zločinaca iz logora Trnopolje, Kahrmanović je bio saslušan, nakon čega je bio prebačen u glavnu komandu u Skender-Vakuf. Nakon pola sata u istu komandu, odnosno u istu ćeliju dovode još četvoricu preživjelih pomenutog masakra i to: G. E., J. B., M. M., M. S. Poslije prespavane noći u istoj ćeliji narednog dana svi su pojedinačno bili saslušani. Tim saslušanjima bila je prisutna četnička vojna policija, civilna policija, nekoliko vojnih starješina i kriminalistička služba. Sva petorica saslušanih su morala tačno ispričati šta se desilo. Major koji ih je ispitivao je rekao da je masakr na Vlašiću počinila vojska iz Prijedora po naređenju Slobodana Kuruzovića. Rekao je također: "Vi morate preživjeti kako biste svjedočili da to nije uradila moja vojska koja je odgovorna za Vlašić". Taj isti major naređuje da svu petoricu prebace na navodno liječenje u Banjaluku. 25. avgusta 1992. oni su bili primljeni na Odjeljenje uho, grlo i nos Gradske bolnice u Banjaluci.

Za preživjele nesretnike nastaje tu novi krug pakla. Prvo pregledi, a zatim tuča i udaranje svim i svačim. Od silnih udaraca ljudi su potpuno izmijenili lični opis tako da su se narednog dana morali predstavljati jedni drugima. Posebno bolna za svu petoricu bila je noć, kada ih je četnik koji se predstavio kao Jasmin Velić istukao do besvijesti. Dana 27. avgusta sva petorica su prebačeni u bolnicu na Paprikovcu koja se nalazila izvan Banjaluke. U toj bolnici su bile odvojene tri sobe - logori za Bošnjake i Hrvate. Nakon sedam dana, dakle 4. septembra 1992. godine u sobu, među ostale, je doveden najmlađi od preživjelih S.K. koji je tada imao 16 godina. U masakru su poginuli njegovi najbliži: otac Meho Kljajić (1954), brat Suad, (1973), amidža Sakib (1962). Sanemir je u padu zadobio tešku povredu glave zbog koje je ostao oko tri dana bez svijesti. Kada je došao svijesti vidio je oko sebe gomilu leševa što je sasvim razumljivo u mladom čovjeku izazvalo ogroman strah. Vjerovatno zahvaljujući rijeci Ugru do koje je nakon nekoliko dana dopuzao da bi utolio ogromnu žeđ, Sanemir je ostao u životu. Međutim prisustvo ogromnog broja leševa ispunjavalo ga je i dalje strahom. U provaliji je proveo otprilike 12 dana bez hrane. Dvanaestog dana vidio je djecu kako čuvaju ovce na uzvišenju suprotno od provalije. To je za Sanemira značilo pravac kuda treba da ide. Uz to uzvišenje je puzao 12 sati. Kada je stigao na željeni cilj već potpuno iscrpljen, pokušao je u jednom voćnjaku

(to je bilo neko srpsko selo) da ubere jednu šljivu i ponovo je pao u nesvijest. Primijetio ga je domaćin, polio ga vodom i unio u kuću. Pošto je došao k svijesti domaćin mu je dao komad hljeba i sira. Nakon 13 dana bez jela Sanemir nije mogao da uopšte žvaće. Seljak je imao toki voki preko kojeg je pozvao komandu. Dva vojnika su na magarcu odvela Sanemira u komandu gdje su ga tako slabog ponovo tukli i ispitivali. On je ispričao cijelu priču. Narednog dana njega su stavili u auto i krenuli su u pravcu Skender-Vakufa preko Korićanskih stijena. Na mjestu zločina zaustavili su auto, izašli su i sakupljali razbacane čahure (kapsule), a zatim nastavili put. U Skender-Vakufu za Sanemira se ponavlja isto ono što su preživjeli njegovi prethodnici. Tuča i ispitivanje. Rana na glavi je tek ovlaš sanirana, a prst na lijevoj ruci je otpao. Po dolasku u bolnicu na Paprikovcu za ovog mladića-dječaka nastaje mučilište, užas nad užasima, uostalom kao i za ostale preživjele.

Za cijelo vrijeme boravka u bolnici nijedanput bolesnici-zatvorenici nisu se napili vode. Umjesto vode pili su urin i to po sistemu molba za odlazak u WC uz podizanje tri prsta, uz pratnju stražara odlazak u WC gdje je čekala napunjena čaša urina, poslije ispijanja iste čaša se morala napuniti istim sadržajem i ostaviti za slijedećeg. Svi oni tvrde da je tortura zlostavljanja bila identična logorskoj torturi, iako je ovo zvanično bila bolnica.

Sa sigurnošću se može tvrditi da su u zlostavljanju i mučenju učestvovali i ljekari dr. M. Stanišić, primarijus dr. Kustrić, dr. Pantić, jer su mogli primijetiti silne otekline od udaraca, ožiljke od ugašenih cigareta po tijelima nesrećnika. Nesrećnike su udarali drugi pacijenti, zatim pijani četnici, dakle ko god je htio. Tjerali su ih da priznaju ono što nisu uradili. Posebno su se okomili na najmlađeg Sanemira. Jedne večeri dvojica pijanih četnika su ga počeli klati jer nije htio da prizna da je silovao dvije srpske djevojke.

Za 20 dana boravka u bolnici Sanemir je izgubio 40 kilograma, a slično je bilo i sa ostalima. Samo zahvaljujući činjenici što su bili registrirani kod Međunarodnog crvenog križa oni su ostali živi. Preuzeti od srpske kriminalističke policije bili su otpušteni iz bolnice 16. septembra 1992. ponovo ispitivani i zatim predati banjalučkom Merhametu, preko kojeg su došli do Karlovca.

Sva šestorica preživjelih žive u različitim zemljama Evrope.

Prema njihovom sjećanju i prema izjavama onih koji su konvojem stigli na slobodnu teritoriju napravljen je spisak onih za koje se sa sigurnošću zna da su bili u toj grupi od 250 do 300 strijeljanih.²

Od maja 1992. godine uporno smo slušali: vojna intervencija, vojna intervencija, nosači aviona, marinci, pustinjski štakori, ubijanje mora stati, teška

² Sulejman Kahrmanović je izjavio da, one iz Kozarca, lično poznaje.

artiljerija se povlači, demilitarizacija BiH, pomoć u oružju, svijet, stid od naše patnje, mrtvi, egzodus, izbjeglice, dostojanstvo. Čekali smo ruke svijeta. Vjerovali smo da spas dolazi sa Zapada, uzdali smo se u Istok. Vjerovali smo da smo na putu kojim se mora da bi se živjelo. Evropa bez nas ne bi mogla Aziji. Azija bi bez nas bila uskraćena za Evropu.

1. Zijad (Ibrahima) Trnjanin (1955);
2. Rasim (Mehmeda) Bašić (1945);
3. Suad (Hamdije) Turkanović (1959);
4. Senad (Hamdije) Turkanović (1961);
5. Zijad (Muharema) Huskanović (1965);
6. Šaban (Šerifa) Elezović (1947);
7. Fahrudin (Kasima) Elezović (1947);
8. Edin (Muharema) Elezović (1968);
9. Emir (Muharema) Elezović (1970);
10. Hajrudin (Salke) Elezović (1948);
11. Jasmin (Hajrudina) Elezović (1970);
12. Mirsad (Hilmije) Hodžić (1957);
13. Sakib (Bejde) Trnjanin(1947);
14. Mirsad (Mine) Zulić (?);
15. Mesud (Mine) Zulić (?);
16. Zuhdija (Emina) Garibović (?)
17. Velid (Rame) Marašlić (1972);
18. Himzo (Redže) Marašlić (1945);
19. Fikret (Himze) Marašlić (1971);
20. Fadil (Ibrahima) Blažević (1951);
21. Eso (Seijfije) Blažević (?);
22. Elvir (Avde) Blažević (1971);
23. Jusuf (Selima) Balić (1951);
24. Osman (Hasana) Hasanagić (1957);
25. Sead (Rifeta) Alić (1963);
26. Šerif (Sulje) Blažević (1945);
27. Fuad (Derviša) Muratćehajić (1952);
28. Meho (Sulje) Kahrimanović (1961);
29. Fikret (Himze) Blažević (1962);
30. Meho (Derviša) Muratćehajić (1961);
31. Idriz (Hase) Muratćehajić (1956);
32. Jasim (Ismeta) Fazlić (1948);
33. Mirsad (Ismeta) Fazlić (1963);
34. Husein (Hamdije) Mujkanović (1966);
35. Almir (Refika) Fazlić (1960);
36. Senad (Esada) Mujkanović (1971);
37. Nihad (Mehe) Bešić (1971);
38. Ismet (Huseina) Hirbić (1950);
39. Rifet (Huseina) Hirbić (?);
40. Šefik (Huseina) Hirbić (?);
41. Dursum (Fehima) Kahrimanović (1964);
42. Muhamed (Abaza) Grabić (1971);
43. Mustafa (Mehe) Grabić (1971);
44. Vejso (Mehe) Grabić (1970);
45. Suad (Mustafe) Bešlagić Fifi (1965);
46. Muamer (Mehe) Kusuran (1969);
47. Huzeir (Muharema) Kahrimanović (?);
48. Senad (Latifa) Jusufagić (1965);
49. Fikret (Edhema) Mujkanović (1961);
50. Edim (Juse) Muratćehajić (1965);
51. Mustafa (Edhema) Blažević (1965);
52. Abaz (Omera) Kulašić - Čosak (1950);
53. Asmir (Mehe) Memić (1966);
54. Husein (Saliha) Hankić-Banda (1947);
55. Sead (Smaila) Bešić (1970);
56. Nedžib (Smaje) Bešić - Nado (1955);
57. Mustafa Bešić (1947);
58. Ahmet (Hamdije) Blažević (1969);
59. Seid (Miralema) Vehabović (1966);
60. Mesud (Avde) Hegić (1955);
61. Enver (Avde) Arifagić (1940);
62. Mehmed (Ekrema) Arifagić (1940);
63. Ale (Beće) Mehmedagić (1955);
64. Osman (Huseina) Mehmedagić (1958);
65. Ahmet (Huseina) Hodžić (1968);
66. Ekrem (Edhema) Softić (1965);
67. Zijad (Ibrahima) Tadić (1953);
68. Osman (Bajre) Halvadžić (1960);

69. Horozović (Alije) Mensur (1958);
70. Ejub (Abaza) Medić (1955);
71. Refik (Idriza) Žerić (1955);
72. Sakib (Idriza) Žerić (1960);
73. Husein (Mustafe) Kulačić (1971);
74. Emin (Hasana) Ćoralić (1950);
75. Bećo Bešić (1927);
76. Besim (Smaila) Čaušević (1954);
77. Ferid (Karanfila) Žerić - Bibi (1954);
78. Ferid (Reke) Mujkanović (1963);
79. Fadil Kulašić (1969);
80. Ismet (Dede) Fazlić (1955);
81. Zihad (Huske) Selimović (1965);
82. Rifet (Abida) Kahrimanović (1959);
83. Emir (Muharema) Fazlić (1970);
84. Edin (Hilmije) Fazlić (1963);
85. Merzuk (Ibrahima) Sivac (1962);
86. Edin (Muniba) Sivac (1971);
87. Nedžad (Muniba) Sivac (1971);
88. Safet (Džemala) Sivac (1971);
89. Alija (Ibrahima) Talić (1952);
90. Vasif (Mahmuta) Mujkanović (1958);
91. Refik (Rasima) Mujkanović (1972);
92. Zijad (Sulejmana) Paratušić (1954);
93. Emir (Kemala) Đonlagić (1974);
94. Emin (Hanife) Čolić (1960);
95. Senad (Ibrahima) Paratušić (1971);
96. Esad (Beće) Softić (1959);
97. Osman (Sulje) Karabašić (1950);
98. Dedo (Hasana) Karabašić (1950);
99. Sejdo (Mehmeda) Karabašić (1971);
100. Esad (Mehmeda) Karabašić (1970);
101. Hamdija (Muhe) Čolić (1963);
102. Mahmut (Sefera) Hrustić (1970);
103. Esad (Adema) Hrustić (1970);
104. Kasim (Šefika) Sivac (1972);
105. Osman (Hanife) Karabašić (1942);
106. Dedo (Osmana) Karabašić (1973);
107. Miralem (Mure) Ibrahimović (1965);
108. Ahmet (Seferov) Hodžić (1952);
109. Šefik (Huseina) Hirkić;
110. Rifet (Huseina) Hirkić;
111. Ismet (Huseina) Hirkić;
112. Idriz (Hase) Murtćehajić;
113. Meho (Derviša) Murtćehajić;
114. Fudo (Derviša) Murtćehajić;
115. Mehmed (Sulejmana) Kahrimanović;
116. Dursum (Fehima) Kahrimanović;
117. Senad (Atifa) Jusufagić;
118. Fikret (Edhema) Mujkanović;
119. Mesud (Avde) Hegić;
120. Huzeir (Muharema) Kahrimanović;
121. Šerif (Sulje) Blažević;
122. Elvir (Avde) Blažević;
123. Eso (Sefije) Blažević;
124. Mustafa (Hamde) Blažević;
125. Džemal (Sejde) Blažević;
126. Bajazit (Hamze) Saldumović;
127. Elvir (Mehmeda) Kauković;
128. Nihad (Sulejmana) Memić;
129. Almir (Hede) Kahrimanović;
130. Samir (Saliha) Muranović;
131. Jasim (Ismeta) Fazlić;
132. Mica (Ismeta) Fazlić;
133. Nihad (Mehe) Bešić;
134. Sead (Safeta) Bešić;
135. Huse (Mustafe) Kulašić;
136. Šaban (Šerifa) Elezović;
137. Hajro (Džemala) Sadić;
138. Šefik (Osme) Garibović;
139. Iso (Ahmeta) Kararić;
140. Himzo (?) Marašlić;
141. Fikret (Himze) Marašlić;
142. Edin (Muniba) Sivac;
143. Nedžad (Muniba) Sivac;
144. Mujo (Salke) Sivac;
145. Merzuk (Ibre) Sivac;
146. Suad (Hamdije) Turkanović;
147. Senad (Hamdije) Turkanović;
148. Zebir (Emina) Kararić;
149. Taib (Atifa) Garibović;
150. Omer (Halila) Šljivar;

151. Enver (Avde) Arfagić;
152. Mehmed (Ekrema) Arifagić;
153. Muamer (Mehe) Kusuran;
154. Ahmet (Hamdije) Blažević;
155. Mirsad (Hasana) Gutić;
156. Edin (Osmana) Mujkanović;
157. Ferid (Reke) Mujkanović;
158. Ejub (Abaza) Medić;
159. Ferid (Karanfila) Žerić;
160. Jusuf (Rame) Žerić;
161. Refik (Idriza) Žerić;
162. Sakib (Idriza) Žerić;
163. Mustafa (Mehe) Grabić;
164. Vejsil (Mehe) Grabić;
165. Sakib (Ahmeta) Kljajić;
166. Suad (Mehe) Kljajić;
167. Mirsad (Hilme) Hodžić;
168. Jasmin (Hajre) Elezović;
169. Mahmut (Sefera) Hrustić;
170. Emir Garibović;
171. Almir Garibović;
172. Adem Garibović;
173. Kadir (Huseina) Kararić;
174. Nihad (Hame) Bešić;
175. Mirsad (Ale) Zulić;
176. Esada (Ale) Zulić;
177. Nesud (Huzeira) Zulić;
178. Enes (Džemala) Sivac;
179. Vasif (Mahmuta) Mujkanović;
180. Nijaz (Mehe) Hodžić;
181. Derviš (Ibre) Garibović;
182. Vasif Garibović;
183. Kemal (Hamdije) Garibović;
184. Mesud Garibović;
185. Mustafa (Mustafe) Garibović;
186. Taib (Arifa) Garibović;
187. Midhat Elezović;
188. Jasmin (Muharema) Elezović;
189. Edis (Fahre) Elezović;
190. Velid (Rame) Marašlić.

*KOLONA
PROGNANIH
SREBENIČANA
NA PUTU
PREMA
AERODROMU
DUBRAVE KOD
TUZLE (JULI
1995.)*

STRADANJE STANOVNIŠTVA OPĆINE KOTOR-VAROŠ U AGRESIJI 1992.¹

Prostor općine Kotor-Varoš zahvata jugozapadni dio Bosanske Krajine, okružen općinama Skender-Vakuf, Čelinac, Teslić i Travnik. To je izrazito planinska oblast kontinentalnog klimatskog obilježja, sa dobrim uslovima za razvoj stočarstva.

Demografska slika kotorvaroške općine po popisu stanovništva od 1991. godine, izgledala je ovako:

Srba	13.986 (38%)
Muslimana	11.161 (30%)
Hrvata	10.640 (29%)
Ostalih	883 (3%)

Nad općinskim centrom, gradom Kotor-Varoši, čijom sredinom protiče rijeka Vrbanja u pravcu Banjaluke, nadvili su se teški oblaci u predvečerje 10. juna 1992. godine. Vrijeme kao da je slutilo apokaliptičnu oluju koja će se već sutradan sručiti, a zatim mjesecima nemilosrdno uništavati ljude, njihova dobra i sve što je ljudska ruka vijekovima gradila, nje govala i čuvala. Na ulicama se te večeri primjećivalo mnoštvo nepoznatih ljudi u civilu, od kojih su se mnogi vrzmali oko ključnih objekata općinske vlasti. U zraku se osjećala neizvjesnost i nesigurnost. To je mještane instiktivno tjeralo u kuće, gdje su se zatvarali, očekujući sa zebnjom sutrašnji dan. Bila je to noć uoči Kurban-bajrama, za kojeg su se bošnjačke kuće (muslimana - vjernika) sa posebnim pijetom pripremale. U mnogobrojnim avlijama, baščama i štalama stajali su privezani kurbani. U praskozorje sljedećeg dana, 11. juna 1992., dok su se ljudi budili i ustajali da bi se spremili za odlazak u džamiju, počela je iznenadna i snažna pucnjava. U grad su ušli autobusi sa oko 300 agresorskih specijalaca iz Banjaluke, specijalno obučeni za diverzantske akcije i teror. Na mostovima i drugim strateškim mjestima postavljena su mitraljeska gnijezda, a sav domaći srpski,

¹ U ovom tekstu se govori uglavnom o stradanju Bošnjaka, dok se hrvatska populacija spominje samo ukoliko izjave svjedoka Bošnjaka, koji su izbjegli u Zenicu, dotiču i hrvatski živalj.

vojno sposobni živalj bio je na ulicama, naoružan i organiziran. Sekretarijat unutrašnjih poslova i ostale institucije državne vlasti su rano izjutra, bez otpora zauzeti. Među bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom nastala je užasna panika. Narod iz grada i prigradskih naselja sa djecom i zavežljajima bježao je u šumu, gdje su se sklanjali po kolibama i čobanskim skloništima, dok je najveći dio ostao na hladnoj kiši, pod krošnjama drveća. Zbog gladi i hladnoće mnogi su se noću vraćali u grad u svoje kuće, gdje su se zatvarali i skrivali, a tu lakomislenost kasnije su platili glavom. U međuvremenu srpsko-agresorska vlast je pozvala stanovništvo da preda oružje. Jedni su to činili, a drugi ne, skrivajući oružje zbog odbrane stanovništva u zbjegovima. Agresor je već od prvih dana okupacije počeo pljačkati napuštene stanove, trgovačke i ugostiteljske objekte nesrpskih vlasnika, a uz to su vršili paljevine i pojedinačna ubistva. Tako je zločinac Dragoljub Mikić, mještanim, ubio udarcem krampa u glavu svog radnog kolegu Iliju.

Noću 24./25. juna 1992., razmijenjena je pješadijska vatra na periferiji grada između agresora i naoružanih branilaca-mještana, pri čemu je jedan agresorski vojnik poginuo, a tri su ranjena. U rano jutro agresorski vojnici su počeli sa hajkom po gradu. Većinu zatečenog stanovništva su uhapsili i zatvorili. Pri sprovođenju uhvaćenih građana prema odredištima agresor je ubio 6 civila. Istovremeno su palili kuće uhapšenika, pošto su ih prethodno opljačkali. U kolonu od 102 uhapšenika, koju su sproveli prema centru grada, Srbi su pucali i pri tome ubili devet Bošnjaka. Kada je kolona uhapšenika stigla pred gradsku bolnicu, mještanim Dule Maksimović prišao je Miralemu Avdiću i hladnokrvno ga ubio iz revolvera, a zatim ubija braću Esu i Ismu Fifić, Ivicu Andrića i Muharema Skopljaka. Tragedija ovih uhapšenika nastavila se zatim na prostoru između stare bolnice i zgrade stare Hitne pomoći tučom i prebijanjem ovih nesretnika, koji su premlaćivani željeznim šipkama. Na izuzetno svirep način usmrćen je Tomo Budimir, kojeg su zločinci izdvojili i pred svima počeli klati, a zatim su banjalučki specijalci pustili dresiranog psa na žrtvu da dovrši klanje nesretnog Budimira. Pošto su žene sa djecom izdvojili, a muškarce doveli pred zatvor, pomenuti Dule Maksimović sa Goranom Žarićem, Ljubom i Aleksom Tešićem, su svakog uhapšenika pojedinačno tukli po ulasku u zatvor. Tom prilikom je još 10 ljudi ubijeno. U zatvoru, sve do odlaska u konclogore, tuče su, uz izgladnjavanje, svakodnevno nastavljene. Čak su uhapšenike prisiljavali da se međusobno tuku, da jedu ćikove, da ližu upotrebljeni toaletni papir, da piju ulje za čišćenje pušaka, itd. Hajka na stanovništvo nastavljena je i po šumama, gdje su se ljudi sa obiteljima sakrivali. Tamo su ih srpski zločinci zarobljavali, a zatim zatvarali. Žene i djecu su, nakon temeljitog pljačkanja, uglavnom puštali, dok su muškarce otpremali u konclogore. Od 102 uhapšenika iz navedene grupe preživjelo je samo 14 civila.

Stradanje stanovnika općine Kotor-Varoš u srpskoj agresiji 1992. godine ilustrira uvjerljivo broj ubijenih građana. Prema do sada utvrđenim podacima na području općine Kotor-Varoš agresor je ubio 1.821 osobu, što predstavlja 5% populacije iz 1991. Ovdje, međutim, nisu uračunate nestale osobe, čiji broj nije ni približno utvrđen.

U gradu Kotor-Varoš, prema nepotpunim podacima, ubijen je 81 civil. Mnoge obitelji su u cijelosti ubijene, kao što su: Hidajeta Fifića (4 člana), Idriza Fifića (3 člana), Ante Andričića (4 člana), Asima Fifića (4 člana) itd. Na izuzetno svirep način ubijene su Mina i njena kćerka Tevhida Fifić, koje su usmrćene sjećom njihovih tijela na komade. Među ubijenim građanima grada Kotor-Varoši najveći broj žrtava je sa prezimenom Fifić, Zeher, Smajlović, Vilić i Matijević. Iz hrvatske populacije, prema nepotpunim podacima, ubijeno je 19 lica.

Otpor srpskoj agresiji je u nekim kotorvaroškim selima trajao i nekoliko mjeseci. Iako skoro goloruki, branioци su u grupama od 10-15 ljudi, izvodili diverzantske akcije, upadajući u agresorske redove i po cijenu teških žrtava se naoružavali. Pojedina sela su se uspjela braniti 3-4 mjeseca. Međutim, stalna pojačanja sa oklopnim i mehanizovanim sredstvima, te artiljerijom, koju je agresor stalno dovlačio prisiljavali su branitelje na povlačenje. Šta se dešavalo, kakva krvava tragedija se odigrala po seoskim naseljima kotorvaroške općine, vidjet će se iz sudbine nekoliko tamošnjih sela.

Od samog početka srpske agresije selo **Večići** je organiziralo snažnu odbranu, odbivši da položi oružje. Pri prvom napadu, ne očekujući uopće organizirani otpor, agresor je imao preko 100 poginulih. Otpor je trajao preko pet mjeseci. Odlučujućem drugom napadu prethodilo je avio-bombardovanje koje je trajalo tri uzastopna dana. Branioци su se najzad morali povući, probijajući se iz obruča pred brojnim i jačim agresorom, koji je angažirao artiljeriju i oklopnu mehanizaciju. Agresorska odmazda bila je stravična. Zarobljene borce-branitelje većinom su ubili, a manji broj je otpremljen u logore. Tom prilikom agresor je ubio 52 osobe (civilni i borci), među kojima je kompletna četveročlana obitelj Zijada Bečulića. Žene i djeca koji su bili u zbjegovima po šumama, zbog gladi i nepodnošljivih uvjeta, spašeni su posredstvom Međunarodnog crvenog krsta i transportirani preko Vlačića u Travnik na slobodnu teritoriju Republike Bosne i Hercegovine.

Jezovitu smrt su doživjele i Bejza Hibić, te Faija Hibić sa kćerkom Habibom, koje su izgorjele u zaključanoj, a zatim zapaljenoj štali. Po ulasku u selo agresor je u improviziranoj seoskoj bolnici poklao pet nepokretnih boraca koje nije imao ko evakuirati. Klanje je izvršio Gostimir Bibić sa svojom zločinačkom grupom.

O razvoju događaja u selu **Vagani** od početka srpske agresije do njegove definitivne okupacije nema detaljnih podataka osim imena ubijenih mještana, dok se imena nestalih još u potpunosti ne znaju. Registrovane su 23 žrtve, među kojima i četiri malodobna djeteta.

O stradnju sela **Vrbanjci** govore svjedokinje T.S. i E.F., koje, su nakon protjerivanja, našle utočište u Zenici. Dana 11. juna 1992. godine (oko podne) agresor je upao u njihovo selo i odmah potom istjerao svo stanovništvo iz kuća i odveo ga na prostor kod Pilane, a onda odvojio žene i djecu od muškaraca. Među muškarcima su odabrali 59 najuglednijih civila, odvojili ih na stranu i na očigled njihovih obitelji i svih ostalih mještana strijeljali ih protivavionskim mitraljezom. Preostale muškarce su odveli u konc-logore, a žene sa djecom zatvorili u holu fabrike "Proleter" u Kotor-Varoši, gdje su maltretirane, tučene i silovane. Među silovanima je i 14-godišnja djevojčica Selma Č. Nakon mjesec dana žene sa djecom su puštene. Bojeći se ponovnog hapšenja, ove nesretnice su pobjegle u šumu, gdje su se krile četiri mjeseca, a onda su pomoću Međunarodnog crvenog krsta transportovane preko Vlačića u Travnik. Među žrtvama posebno tragičnu sudbinu doživio je Džomalija Ramić. Njemu su srpski zločinci nožem izvadili oči, a zatim ga onesvijestili udarcem čekića po glavi, pa zajedno sa ženom i dvoje djece ubili rafalom iz mašinske puške. Među ubijenim najviše je osoba iz obitelji Ramić (12 članova, među kojima šestoro djece), Kovčević (šest članova), Alagić (pet članova), itd. Selo Vrbanjci je imalo ukupno 83 žrtve. U izvršenju navedenih zločina prednjačio je Zoran Momić.

Prema pismenoj izjavi svjedoka M.E., čiji identitet zaštićen u Centru za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Bošnjacima u Zenici, agresor je 1. jula 1992., prvi put upao u selo **Hanifiće**, zapalio 32 kuće i pri tome ubio: Sulju Opakića, njegovu suprugu Zumru i sina Šabana, zatim Azema Alekića i Hasana Planičića i silovali nekoliko žena. Prilikom drugog upada u selo 14. avgusta 1992, u džamiji su doveli sedam svezanih mještana, umotali ih u džamijske ćilime, zatim polili džamijski pod naftom i zapalili. Na taj način učinjen je dvostruki zločin: izgorjela je džamija skupa sa njenim džematlijama. Istog dana zločinci su zaklali još tri Bošnjaka.

Srpski zločinci, predvođeni Ilijom Ralja su 14. avgusta 1992, upali u selo **Dabovci** i zauzeli ga. Tom prilikom su uhapsili oko 230 muškaraca i zatvorili ih u jednu veliku štalu, mitraljirali ih rafalnom paljbom po nogama, a zatim zapalili zaključanu štalu. Među žrtvama je 14 civila sa prezimenom Lihović, među kojima je i Ahmed-efendija, mjesni imam.

Istog dana sve mlade bošnjačke žene i djevojke su otjerane u Kotor-Varoš, gdje su zatvorene i u velikom broju silovane.

Svjedok V.A. navodi da je agresor upao i okupirao **Čirkino Brdo** 14. avgusta 1992. godine. Pri tome su Srbi skoro svo stanovništvo zatvorili, između ostaloga, i u benzinsku stanicu, gdje su ih maltretirali, a jednu 13-godišnju djevojčicu silovali. Poslije tri dana užasnog šikaniranja i terora, muškarce su odveli u koncentracione logore, dok su žene i djecu pustili. One su pobjegle u šumu, skrivajući se sve do transporta preko Vlašića za Travnik, na slobodnu teritoriju Republike Bosne i Hercegovine. U ovom selu je ubijeno 7 civila. Aziza Vatrača su isjekli na komade, a zatim bacili u bunar.

Selo **Hrvaćani** napadnuto je od srpskog agresora 12. septembra 1992. godine, intenzivnim granatiranjem i opkoljavanjem. Otpor je trajao samo jedan dan. Najprije su stradali nemoćni starci i starice, koji su zvjerski masakrirani. Egzemplaran je slučaj, odnosno, tragedija Ševala Turana, koji je živ nabijen na kolac, a zatim ispečen na ražnju. Agresori su snimili njegov leš, a zatim su snimak prikazali na TV studiju Banja Luka sa komentarom da su taj zločin izvršili Bošnjaci. Među žrtvama ovog sela je 10 mještana. Pored navedenog nesretnog Turana, jezivu smrt doživjele su Ševala i Malka Menzil koje su izgorjele u zapaljenoj kući, a Nura Lišnević je zaklana. U zločinima koji su izvršeni u ovom selu posebno se isticao Vojin Tepić.

Svjedokinja H.B., čiji je identitet također zaštićen, izbjeglica koja je privremeno smještena u Zenici, u pisanoj izjavi tvrdi da je u njenom selu **Vrbanja** ubijeno nekoliko desetina civila. U ubijanju, maltretiranju i pljačkanju prednjačio je Lazo Sakan, njen prvi komšija, po zanimanju trgovac.

Stanovnici sela **Hadrovci** nisu se dali iznenaditi napadom srpskog agresora. Svi su, naime, prije napada izbjegli u šumu, gdje su se krili po pećinama i nepristupačnim mjestima. Pošto ih je agresor uporno gonio, granatirajući ih, i pošto im je nestalo hrane, narod se, poslije četiri mjeseca tumananja po zbjegovima, te bez ikakve nade za pomoć, predao srpskim zločincima. Muškarci su odmah odvojeni i upućeni u konc-logor Manjaču. Starije osobe, žene i djecu transportovali su preko Vlašića u Travnik posredstvom Međunarodnog crvenog krsta, pošto su prethodno svi bili temeljito opljačkani i pretučeni. Prilikom predaje agresor je ubio dva civila. Selo Donji Hadrovci je opljačkano i potpuno spaljeno.

Agresor je u Kotor-Varoši formirao više zatvora u kojima je privremeno držao uhapšene civile. To su: tvornice "Proleter" i "Jelšingrad", Pilana, Osnovna škola i zgrada starog zatvora. U Kotor-Varoši su poznate i dvije masovne grobnice: Harem džamije u Donjem Varošu i Krug Doma zdravlja.

Dostupni podaci pružaju mogućnost da se utvrdi i broj izvršilaca zločina. S tim u vezi, poznata su imena 76 osoba osumnjičenih za genocid i druge zločine. Među njima ima braće i očeva sa sinovima. Među imenima su sedmorica sa

prezimenom Sakan, čak jedanaestorica sa prezimenom Tepić, te trojica sa prezimenom Kovačević. Trojica su po profesiji prosvjetni radnici. Nedeljko Džakanović je prvi izabran za predsjednika Skupštine općine Kotor-Varoš. Braća Boro i Zdravko Kušlić su zapalili štalu u kojoj je izgorjelo 17 uhapšenih civila sela Dabovci. Miladin Tešić i Milovan Teinović zaklali su Stipu Marića, a zatim mu odsjekli glavu pred Stanicom milicije u Kotor-Varoši. Zdravko Kršić je silovao preko 40 žena, a Mirko Kršić iz Skender-Vakufa silovao je djevojčicu.

U agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu - u općinama Bosanske Krajine, čija je demografska struktura bila višenacionalna, srpski agresor je, uz pomoć svojih političkih, policijskih i vojnih struktura, preuzeo vlast već na samom početku agresije. Tada i počinju stradanja nesrpskog stanovništva. Možda općina Kotor-Varoš i nije najeklatantniji primjer stradanja na prostorima Bosanske Krajine, jer je, Prijedor vjerovatno paradigmatičan slučaj užasnog zločina koji se odigrao u Bosanskoj Krajini. Ali, Kotor-Varoš, je bez sumnje, doživio i preživio sve ono što je opaki i barbarogeni agresor u svom morbidnom programu uništenja svega što nije srpsko, prevideo. Danas je ova općina praktično očišćena od nesrpske populacije i svih tragova kulture i života nesrpskih naroda. Bošnjaci su i ovdje najgore prošli, jer je agresija osnovni cilj njihovog političkog, duhovnog, kulturnog i fizičkog uništenja.

Iz navedenog teksta koji tretira stradanje Bošnjaka u općini Kotor-Varoš najuočljivija je činjenica da su na udaru agresora bili u prvom redu ugledni ljudi, vjerski službenici, intelektualci, politički aktivisti i bogatije osobe. Da bi se izbrisao svaki trag postojanja autohtonog bošnjačkog naroda, sistematski i temeljito su rušeni svi spomenici njegove duhovne i materijalne kulture. Tako su uništene sve džamije, mesdžidi, mektebi i turbeta, a groblja sa nišanima su razorena, odnosno, sravnjena sa zemljom.

Iz prethodnih slučajeva srpskog genocida nad Bošnjacima, poznato je u kojoj mjeri je taj neprijatelj ispoljavao brutalnost na svojim žrtvama. Ali, ovo što je u ovoj agresiji srpski agresor učinio na žrtvama, na nenaoružanom civilnom stanovništvu, na zarobljenicima, ranjenicima, nemoćnim starcima, ženama i djeci; brutalnost i metode kojima je mučio i ubijao svoje žrtve, prevazilazi sve što je ljudska mašta mogla dokučiti. Samo pomračeni ljudski um mogao je civilima vaditi oči, nabijati ih na kolac i peći na ražnju, vezati ljude, a zatim ih zaključavati u kućama ili štalama, te onda zapaliti; silovati djevojčice, itd. Međutim, činjenicu da su to u velikom broju slučajeva činili direktni susjedi, drugovi iz škole ili sa radnog mjesta, dojučerašnji poznanici i prijatelji, to zdrav ljudski um ne može shvatiti niti prihvatiti. Ako je već postojala tolika mržnja prema nesrpskom, a posebno bošnjačkom narodu, kako se to moglo tako dugo i toliko vješto prikrivati. Taj sociološko-psihološki fenomen očekuje detaljnu naučnu elaboraciju.

RELIGIOZNOST RADOVANA KARADŽIĆA¹

Malo je ljudi koji su tako brzo stigli iz anonimnosti lokalnog psihijatra do svjetski poznatog imena, kojeg su sljedbenici obožavali a ostali prezirali, kao što je pošlo za rukom Radovanu Karadžiću. Njegovi sljedbenici ga pozdravljaju kao vođu odlučnog da sprovede u djelo težnje bosanskih Srba da ujedine sve Srbe u jednu državu. Njegovi brojni protivnici smatraju ga jednim od najvećih ratnih zločinaca u ovom stoljeću. Ovakav publicitet pokrenuo je interes za njegov privatan život, za njegovu karijeru psihijatra (kao i za njegovu vlastitu psihi), za njegovo pjesničko stvaralaštvo (objavio je nekoliko knjiga pjesama), i za većinu njegovih stavova iz domena politike, međunarodnih odnosa i vojnih pitanja. Ali, praktično ništa nije bilo poznato o njegovoj vjeri.

Konačno, neke činjenice su se pojavile u intervjuu koji je Karadžić dao neidentifikovanom novinaru službenog mjesečnika Mitropolije Srpske pravoslavne crkve na Cetinju "**Svetigora**".² Neki naučnici će možda kasnije vršiti detaljnije analize Karadžićeve stvarne umjesto tobožnje pobožnosti, ali ovaj članak iznosi barem njegove vlastite pretenzije.

Ovaj intervju započinje izjavom da je on trideset četiri godine posmatrao u Sarajevu i njegovoj okolini (za koje on tvrdi da su bili u potpunosti srpski) srpske duše koje su bile u izgnanstvu i čučale negdje u dnu čovjeka. Posmatrao je Srbe koji su se povlačili u dubini svoje prave prirode i koji su patili zbog svog svakodnevnog javnog ponašanja koje je toliko bilo suprotno njihovom unutrašnjem iskustvu. Ipak, kaže on, bosanski Srbi bili su hrabriji u sprovođenju svojih religijskih obreda, a posebno sahrana. Karadžić tvrdi da su vlastodršci bili potplatili neke Srbe da drže svoje sunarodnike u pokornosti i potčinjenom položaju.

U 1975. ili 1976., produžava Karadžić, on i još jedan poznati Srbin nosili su badnjak glavnom sarajevskom ulicom na Božić. To je doživljeno kao "drama", a na klinici je proglašeno aktom bezobrazluka.

¹ Paralelna verzija ovog članka objavljena je u listu "*Cristian Century*".

² "VASKRSENJE ŠĆUĆURENE DUŠE", razgovor sa gospodinom Radovanom Karadžićem, *Svetigora* (Podgorica), broj 4. (mart 1995.), str. 14-23.

Novinar je zatim upitao, "Moramo, dakle, shvatiti da je komunizam bio samo maska za islamizaciju?" Karadžić je odgovorio: "Apsolutno tačno. Nesrpski narodi koristili su komunizam da bi održavali Srbe u potčinjenom položaju, dok su promovirani nacionalni i vjerski programi rimokatoličke crkve i islama".³ Nadalje, on kaže da procenat ateista nije bio veći među Srbima, ali to se manifestovalo zato što su "Srbi mogli biti posvećeni svom Bogu i svojoj vlastitoj duši isključivo u svojim domovima i svojoj samoći".⁴

Nakon toga Karadžić raspravlja o sudbini Muslimana (tj. Bošnjaka) koji sebe smatraju Srbima po nacionalnosti. Karadžić tvrdi da su izgubljeni ili "promašeni" Srbi oni koji su imali veći religijski interes i koji su prešli na islam, dok oni koji su zadržali kolektivnu svijest o srpskoj prošlosti funkcionišu kao Srbi čija je familija preobraćena u muslimane. Pošto ovi nemaju pravoslavnu duhovnost, imaju zato "pravoslavni bol pred Bogom". "Jasno je da je put spasenja za Srbe muslimanske vjere povratak u pravoslavlje. Ja to govorim potpuno odgovorno; ja znam da ne može svako činiti ovo ili ono i da to nije lako, ali ja znam da je to jedini put da se prevaziđe dualizam u njihovoj duši. Oni su bili privremeno - šta znači nekoliko stotina godina u poređenju sa vječnošću - u drugoj vjeri, bilo zbog pritiska okupatora, bilo zbog ličnog komfora... što ne znači da oni nemaju u sebi mnogo srpskog, kršćanskog i pravoslavnog. Po onome kako sada stvari stoje oni neće biti ni Muslimani ni Srbi".⁵ Zatim Karadžić otkriva svoje planove za sve bosanske Muslimane:

Stoga, ja smatram da će se srpski narod u potpunosti oporaviti tek onda kada većina svih njih - ja govorim u narodnosnom smislu - uključujući i Srbe islamske vjere, izliječe svoje duše i uđu u jedinstvenost svog bića. Ovo se, naravno, ne smije i ne može desiti pod prinudom.⁶

Karadžić produžava sa tvrdnjom da je bilo prelazaka muslimana na pravoslavlje prije i za vrijeme rata, ali da pravoslavni sveštenici nisu željeli da ih krste za vrijeme rata, pa su tako neki morali putovati daleko, naprimjer u Njemačku, da bi se pokrstili, a zatim vratili u Bosnu.

Neki od tih konvertita, nakon što su postali lojalni Srbi i pravoslavci, nalaze se sada blizu vrha rukovodstva bosanskih Srba. Zatim je Karadžić otkrio da je patrijarh Pavle I blagoslovio osnivanje fondacije "**Sveti Jovan krstitelj**" koja će raditi na kristanizaciji Srba i svih drugih koji to žele.

³ Isto, str. 15.

⁴ Isto.

⁵ Isto, str. 16.

⁶ Isto.

Upitan o svojoj vlastitoj ulozi u "nacionalnom preporodu" Srba, Karadžić je skromno negirao bilo kakvu svoju ulogu i ulogu svoje stranke, osim što su obnovili slobodu naroda i odstranili barijere, tako da su "duhovnost naroda i pravoslavna duhovnost počela teći sasvim prirodno, kao rijeka koju ne može zaustaviti niko osim Boga a, naravno, Bog to ne želi učiniti zato što Bog stoji iza toga".⁷

Karadžić tvrdi da oni, sa političkog stanovišta, mogu biti ponosni jer su obnovili slobodu naroda, "sve drugo je Božije djelo. I Bog nam je vjerovatno podario slobodu pošto nas je on učio šta treba činiti, a Sveti duh nam je šaptao što bi trebalo govoriti, u šta sam posebno uvjeren pošto sam često išao na skupove bez pripremljenog koncepta - ustvari tako je bilo uvijek, sa izuzetkom tri ili četiri značajna historijska skupa - i ja sam uvijek slijedio Jevanđelje: Ne brini o tome šta ćeš reći. Sam Duh će ti kazati šta moraš reći".⁸

Karadžić je zatim ustvrdio da je postojala namjera da se Srbi drže u pokornosti uz pomoć varke zvane "bratstvo i jedinstvo".⁹ Sada, oni Srbi, koji su bili žrtve titoističke propagande, najvatrenije podržavaju srpsku transformaciju. Psihijatar Karadžić objašnjava kako je to sasvim razumljivo, pošto su oni najviše ljuti jer su bili i najviše prevareni. On je podvukao da su četničko ponašanje (agresivni nacionalisti) najviše ispoljavala djeca Titovih partizana.

U vezi sa rimikatolicima, posebno Hrvatima, on smatra da su oni bili veoma mudri kada su svoj poraz u Prvom svjetskom ratu pretvorili u dobitak. Oni su prigrlili Srbe da bi odmah zatim poželjeli da rasture zemlju, uzimajući sa sobom sve ono što su Srbi osvojili u ratu. Isto se desilo i u Drugom svjetskom ratu. "I ovaj (sadašnji) rat bio je koncipiran na isti način. Ta politika je stigla pod istim zastavama, istim amblemima i grbovima, istom retorikom, istim željama i aspiracijama, ali Bog je ovaj put učinio da ne budemo pogrešno vođeni, i da budemo spremni".¹⁰

Na pitanje kako se tradicionalni neprijatelji Srbi-četnici i Srbi-partizani mogu ponovo ujediniti, Karadžić se opredijelio za pravoslavni odgovor u vidu "pokajanja" i "pomirenja". Pokajanje ne treba biti javno, ali ako se svako pokaje u svom srcu, podjela na četnike i partizane ostaće samo u vicevima i šalama.

Karadžić je takođe kazao da su bosanski Srbi sada svjesni svoje historijske uloge predvodnika preporoda ne samo Srba već, čak, i Rusa. "Mi smo čvrsto

⁷ Isto, str. 17.

⁸ Isto.

⁹ Ovdje se želi istaći kako je Titov komunistički režim držao Srbe u pokornosti; "bratstvo i jedinstvo" bio je omiljeni slogan u Titovoj promociji međuetničke harmonije.

¹⁰ Isto, str. 19.

uvjereni da smo na pravom Božijem putu i da će ovaj narod platiti svoj dug prema srpstvu i pravoslavlju. Svoje smrti, patnje i izdržljivost mi prihvatamo kao Božiju milost i dar sudbine da sve ovo ostvarimo i, ako nam Bog dozvoli, da spasimo Srbiju i Crnu Goru od razaranja".¹¹

Karadžić vjeruje da je krajnje vrijeme da se bosanski Srbi upoznaju sa svojim pravoslavnim nasljedem i da se počnu ponositi njime, što je ranije bilo potiskivano. "Mi treba da radimo na tome da se svaki Srbin upozna sa detaljima svoje vjere i posebno sa tim šta znači Božiji hram".¹² Svako odvajanje od srpstva vodi nestanku nacije. Karadžić vjeruje da je isti slučaj i sa trenutnim pokušajima proglašenja autokefalnosti Makedonske pravoslavne crkve i da odvajanje Makedonije od Srbije ugrožava opstanak Makedonije.

"Njihov spas je u povratku u srpski narodni korpus, a ako oni žele u federaciju, mogu ostati suverena država unutar konfederacije. To bi ih spasilo i pomirilo sa Srbima i Grcima i održalo mitsku osovinu Atina-Beograd preko Skoplja. To bi bilo pravo rješenje".¹³

Karadžić sebe vidi kao branitelja "našeg plemena i naše crkve, a Bog zna da smo koristili upravo onoliko sile koliko je bilo potrebno". O svojoj historijskoj ulozi i odgovornosti, on kaže:

"Bog mi je ukazao milost da mogu učiniti u svom životu nešto značajno, toliko značajno da mislim da je bilo vrijedno roditi se, živjeti i umrijeti, da bih pomogao svom narodu... Bog mi je dao dobro zdravlje... Teško je donijeti odluku - zato sam pitao mnoge ljude pa čak i djecu i, što je još važnije, pitali smo crkvu. Nijedna važna odluka nije bila donešena bez crkve".¹⁴

Karadžić je odbio optužbe koje su stizale iz Srbije da su bosanski Srbi klerikalci, govoreći da Pravoslavna crkva naprosto ne može biti klerikalistička, već je blagoslovena time što ima izvanrednog mitropolita (vjerovatno misli na čvrstorukaša Amfilohija Radovića) i episkopa (npr. takođe čvrstorukaša Atanasija Jeftića), koji ne nameće svoje poglede, već čekaju da budu pitani. Pošto su Srbi vijekovima patili za pravoslavlje, pravoslavlje je sada njihova odbrana i put spasenja. Crkva je uz Srbe.

Karadžić tvrdi da upravo njihovi neprijatelji u Hrvatskoj i Bosni vode Srbe ka "potpunoj obnovi srpske imperije, obnovi srpske države", takva je Božija

¹¹ Isto, str. 20.

¹² Isto. Originalni tekst je nezgraplan i dvosmislen. U srpskom jeziku hram generalno znači crkvenu zgradu. Karadžić je možda imao u vidu potrebu da sazna značenje liturgije koja za mnoge pravoslavce predstavlja suštinu pravoslavlja, ili je pak, jednostavno istrošio ideje o tome šta je sve uključeno u "komponente vjere".

¹³ Isto, str. 21.

¹⁴ Isto.

volja".¹⁵ "Ja sam ubijeden da će mi Bog pokazati koji put da izaberem i šta da uradim. A to će, naravno, biti dobro, osim ako ja ne unesem neke svoje vlastite ljudske ideje".

Ni pod kakvim okolnostima oni se neće saglasiti sa gašenjem Republike Srpske, osim ako se ne radi o spajanju sa Srbijom, što predstavlja Karadžićev cilj i uvjerenje da će se desiti prije ili kasnije.

Zatim se Karadžić pridružuje stavu novinara da Srpska pravoslavna crkva treba da igra istu ulogu kao crkva u Grčkoj i da se treba vratiti julijanskom kalendaru, da bi se napravila razlika u odnosu na zapadne kršćane. On je, takođe, izjavio da su djeca oduševljena uvođenjem vjerske nastave - pravoslavnog katehizma - u škole. A roditelji, koji imaju malo znanja o vjeri, kažu da je to jedini školski predmet u kojem oni ne mogu pomoći svojoj djeci.

Karadžić je završio intervju riječima: "Mi želimo izlječenje i samo izlječenje, a ono zahtijeva jedinstvenost. Jedinstva nema bez ujedinjenja duhovnog i svjetovnog".¹⁶

Može li se vjerovati Karadžiću? Sudeći po njegovim izjavama o namjerama prema muslimanima i o ujedinjenju svih Srba u jednu državu, izgleda da je odgovor potvrđan. Kada su u pitanju njegove izjave o vlastitoj religioznosti i božanskom usmjeravanju, samo on i Bog znaju odgovor. Lord Dejvid Oven (David Owen), pregovarač Evropske zajednice, koji se susretao sa Karadžićem u brojnim prilikama, na pitanje holandskog novinara da li on vjeruje Karadžiću, jednostavno je odgovorio: "Ne".¹⁷ Neka, dakle, sami čitaoci odluče da li će vjerovati Karadžićevim izjavama ili ne.

Međutim, autora ne okupira u tolikoj mjeri dilema vjerovati Karadžiću ili ne u vezi sa njegovim vjerskim izjavama, koliko pitanje kako jedna službena publikacija Srpske pravoslavne crkve kao "**Svetigora**" može voditi intervju na takav način da navodi Karadžića da daje provokativne i prijeteće etnoreligiozne izjave (iako mu i nije trebalo posebno sufliranje) i kako to da izdavač nigdje ne navede bilo kakvu ogradu od iznesenih stavova. Naprotiv, i ostali članci u "**Svetigori**" su podjednako ekstremni. Očito je da postoji opasnost od pravoslavnog fundamentalizma i militantnosti koji se obično ne otkrivaju ekumenskim posjetiocima. Smatram da matici pravoslavnih vjernika i ostalim vjerskim zajednicama treba ukazati na porast ovakve militantnosti unutar pravoslavnih crkava.

¹⁵ Isto, str. 22.

¹⁶ Isto, str. 23.

¹⁷ Peter Mikelson i Robert van de Roar, "SRBIMA TREBA POKAZATI ZUBE", "Intervju" - Beograd, broj 364 (7-21. juli, 1995.) str. 26. U verziji na srpskom jeziku nisu navedeni: originalni naslov, datum izdanja i prevodilac.

PREŽIVJETI RAT

Ovdje ću govoriti u ime gospodina Martina Fišera (Martin Fischer), koji moli da ga izvinete. Ali situacija u našem tranzitnom punktu u blizini Zagreba jednostavno u ovom momentu ne dozvoljava, da on doputuje u Njemačku.

Mi smo momentano formalno pretrpani zahtjevima za pomoć od izbjeglica iz okupiranih dijelova Bosne i kapaciteti naše kuće više su nego preopterećeni. Molim vas dakle još jednom za razumijevanje, što gospodin Fišer - kao što je najavljeno - ne može ovdje biti prisutan.

Ipak vas u vezi s mojom temom mogu izvijestiti o sudbini pojedinih izbjeglica - i ove takođe pustiti da sami o tom govore. Za bolje razumijevanje rado bi vam najprije objasnila način rada naše male organizacije, kako bi o tom mogli da stvorite nekakvu sliku.

Mi smo malo društvo sa, za sada, tri saradnice, koje imaju zadatak da izbjeglicama prognanim sa okupiranih oblasti Bosne - Bošnjacima, Hrvatima, Romima i mješovitim porodicama - organizuju utočište i zaštitu tako što bi ih u goste preuzele neke porodice, neke crkvene opštine ili bosanski građani. Za vrijeme prve ratne zime 1992. godine imali smo uglavnom njemačke porodice - domaćine, koje su se takozvanom Samoobavezujućom izjavom već obavezale da preuzmu izbjeglice. U daljnjem toku rata imali smo sve više zahtjeva gastarbajtera koji žive u Njemačkoj ili drugim evropskim zemljama da žele da prihvate svoje sugrađane.

Ovog momenta mi možemo pomoći približno 7.000 ljudi, koji će većim dijelom biti prihvaćeni u Njemačkoj, ali i u Švedskoj.

Sedam hiljada ljudi, kojima su njihove normalne veze sa životom i radom prekinute, koji su kao nesrbi u njihovim zavičajnim mjestima sada okupiranim od Srba, zadnjih godina bili izloženi često nevjerovatnim šikanama, neprijateljstvu, fizičkom i psihičkom pritisku. Sedam hiljada ljudi - mladih, porodica, starih, djece, koji to više ne mogu podnijeti, ljudi koji su u svom zavičaju tretirani kao ljudi drugog ili trećeg reda i bili svjedoci nevjerovatnih brutalnosti. Sedam hiljada ljudi čiji osobni tmoviti put u velikom broju prognanih,

¹ U odsustvu M. Fišera, referat podnijela Erika Fišer (Ericka Fischer).

koji se penje na stotine hiljada, može lahko biti izgubljen, mogu postati nevažni i postati sporedna stvar. Pojedini od ovih ljudi, htjela bih dati priliku da sami dođu do riječi.

Njihovi iskazi govore za sebe, nikakvo objašnjenje im nije potrebno. Svi vi koji ste ovdje dobro poznajete i davalji sistem etničkog čišćenja i ukazujete na njegove detalje. Ono znači: ugnjetavanje, blaćenje, žigosanje, ponižavanje autohtonog stanovništva do njihovog fizičkog ili psihičkog uništenja.

Uostalom u vijeku modernih sredstava masovnih komunikacija svi smo tome svjedoci.

ISKAZ PORODICE A. IZ BOSANSKE DUBICE:

Muž: Rođen sam kao drugo dijete u devetočlanoj porodici 12. juna 1954. godine u selu Donji Biljani, općina Ključ. Osnovnu školu i gimnaziju sam završio u Ključu. Tamo sam živio do moje pete godine. Pošto je bio siromašan kraj, otac se - iz ekonomskih razloga - sa porodicom preselio u Bosansku Dubicu. Potom sam živio u Dubici, gdje sam pohađao osnovnu i srednju školu. Sa osamnaest godina služio sam Armiju. Po završenom vojnom roku vratio sam se u Bosansku Dubicu i počeo da radim.

Pošto sam volio automobile postao sam vozač svih kategorija i do izbivanja rata radio u svom pozivu u Bosni i Hercegovini. Volio sam rad, za mene nije bilo posla koji bi bio tako težak da se nije mogao obaviti. I slobodno vrijeme sam provodio u radu. Odmarao sam se kad sam radio u svojoj bašči.

Supruga: Rodila sam se 7. avgusta 1960. godine u Bosanskoj Dubici, kao peto dijete u radničkoj porodici. Osnovnu školu i gimnaziju završila sam u rodnom gradu, potom sam se upisala na Višu pedagošku školu u Banja Luci i diplomirala za vaspitačicu. Kao vaspitačica radila sam u dječjem vrtiću "Pčelica" u Bosanskoj Dubici. Voljela sam rad sa djecom, jer su djeca najbezazlenija i najpoštenija stvorenja. U slobodnom vremenu radila sam u svom domaćinstvu. Rado sam plela i vezla.

Prije deset godina Derviš i ja smo se vjenčali i tako počeli zajednički život. Dobili smo dvoje prekrasne djece, sina A. rođenog 15. juna 1983. i ćerku A. rođenu 2. aprila 1989. godine. Radili smo marljivo, izgradili sopstvenu kuću i uredili je prema našim željama i ukusu.

Zašto smo morali izbjeći? Lijepi dani našeg života nisu dugo potrajali. Sa izbijanjem rata u Bosni i Hercegovini počeo je veliki teror nad bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom u Bosanskoj Dubici. Svi Bošnjaci, koji nisu htjeli da

stupe u srpsku vojsku, koji nisu htjeli da uzmu puške u ruke postali su žrtva velikosrpskog terora. Počelo je šikaniranje ljudi, miniranje kuća i religioznih objekata. Od tri džamije u Bosanskoj Dubici ni jedna jedina nije preostala - bile su do temelja razrušene. Jedina katolička crkva u gradu bila je takođe razorena. Kuće u starobosanskom stilu u centru grada su spaljene, upotrebljivi ostaci razneseni i na kraju buldožerima srušene sa zemljom.

Svakog dana bilo je sve gore i teže. Ljudi su odvoženi u nepoznatom pravcu ili su iščezavali preko noći. Neki ljudi su odvedeni u koncentracioni logor Manjača i tamo do iznemoglosti zlostavljani i mučeni. Pošto je to bilo nepodnošljivo počelo je bježanje nersrpskog stanovništva iz Bosanske Dubice, a time i ostvarivanje velikosrpskog plana o etničkom čišćenju oblasti.

Srpski teror smo osjetili na sopstvenoj koži. Kad je moj muž odbio da ide u srpsku vojsku, i ja i on smo ostali bez posla. Ko nije radio, nije imao nikakvog socijalnog osiguranja i ako se neko razboli morao je debelim parama platiti da bi dobio ljekara ili lijekove.

Počeli su nas nazivati u kasnim noćnim satima i prijetiti da će nas ubiti i djecu nam poklati. Adil više nije mogao ići u školu i od učitelja i od učenika bio je šikaniran. Srpska djeca bi ga čekala pred školom i udarala. Psovali su mu tursku majku i govorili da za Turke nema mjesta u srpskoj školi.

Uveli su policijski sat koji je važio samo za Bošnjake i Hrvate. U prodavnicama nesrbi nisu smjeli kupovati deficitarne artikle. Iz dana u dan bivalo je sve gore i gore. Pucali su u kuće. Srpska policija je upadala u naše domove. Optuživali su nas da u kući imamo radio stanicu, da se u našoj kući sastaju Bošnjaci. Od nas su zahtijevali novac, koga nismo imali, i zbog toga smo bili izloženi psihičkom nasilju. Moga muža su tukli, a meni i djeci prijetili. Iz kuće su iznosili šta su htjeli. Najprije su pokupili vrijedne tehničke aparate i naš auto, a onda i naše zalihe hrane. Tako je bilo dana kada djeci nismo imali ništa dati da jedu. Moj muž je morao, zajedno sa ostalim Bošnjacima ići na prisilni rad. Svakodnevno je tučen, provociran, ponižavan i morao je obavljati teške poslove.

Vrhunac naših patnji bio je kad su u našu kuću upali naoružani vojnici i izbacili nas napolje. U našu kuću uselili su Srbe iz Visokog.

Nekoliko noći, spavali smo, zajedno sa djecom, u kukuruzištima. Tako smo na kraju bili prisiljeni da napustimo naš voljeni grad Bosansku Dubicu i zajedno sa ostalim prognanim stanovnicima pobjeći u neizvjesnost. Kad smo došli u Hrvatsku uputili su nas na njemačku humanitarnu organizaciju "Preživjeti zimu", koja nas je zbrinula u svom tranzitnom centru "**Lonja**" u Ivanić Gradu, gdje se i danas nalazimo.

ISKAZ PORODICE B. IZ PRIJEDORA:

Najveća tragedija koja se jednom čovjeku može dogoditi je rat koji je pogodio nas građane Bosne i Hercegovine. Niko nije očekivao da može doći do sukoba među susjedima, koji su tako dugo mirno i u slozi zajedno živjeli.

Mi, stanovnici Prijedora, koji nismo očekivali da će rat izbiti nismo imali oružja niti kakvog drugog ratnog materijala, ali zločinačka ruka nekadašnjih naših susjeda nije na to mislila, nego je masakrirala civilno stanovništvo.

Od kada su zauzeli grad živjeli smo u strahu za našu sudbinu, očekujući hoćemo li ostati na životu ili će nas pogoditi tragična sudbina. Agresor je "čistio" grad, najprije su došli na red intelektualci i vojni obveznici. Kada su završili etničko čišćenje grada, išli su u sela, koja su doživjela istu sudbinu kao i grad. Ubijanje nedužnih civila, spaljivanje kuća i religioznih objekata. Tako se u mom rodnom mjestu dogodio pokolj. Išli su redom kao ranije.

One koje su htjeli lišiti života, ubili su, neke su strpali u koncentracione logore. Ovi koncentracioni logori ostaće dugo u našim sjećanjima zbog grozota i krvoprolića. Za vrijeme etničkog čišćenja i moja tri mlađa brata pogodeni su tragičnom sudbinom. Njih je srpska vojska strpala u jedan koncentracioni logor, i ja sam vjerovao da ih više nikada neću vidjeti. Meni je uspjelo da se ispred srpske vojske sakrijem u šumi. Tamo sam ostao mnogo hladnih dana i noći, očekujući sopstvenu smrt. Nisam se boljem nadao ni za moju porodicu koja je ostala kod kuće i morala u strahu posmatrati kako agresor ucjenjuje, odvodi stoku, ubija i sprovodi etničko čišćenje.

Iskazana je tako velika mržnja, da nisu imali milosti ni prema djeci, ženama i starim i iscrpljenim osobama. Svaku večer su pucali po kućama, spaljivali sijena i u nepoznato odvodili ljude. Ko je bio odveden, više se nije vratio.

U grmlju i šumama, u koje sam se bio sakrio, trpio sam hladnoću, glad i kišu. Nisam znao šta se dogodilo mojoj porodici, koja je - čim je pao mrak - iz kuće morala pobjeći i sakriti se u šumi.

Moglo se vidjeti da za nas tamo više nema života i stanovništvo - ono što je od njega bilo preostalo - počelo je polahko dalje bježati. Tako sam i ja odlučio da spasem svoj goli život i život moje porodice i da pobjegnem. Prije mog odlaska Srbima sam morao sve predati i isplatiti sve izdatke. Sav svoj novac morao sam predati Srbima da bih mogao napustiti ovaj pakao. Kad sam se izvukao, nisam znao šta će me snaći.

ISKAZ PORODICE IZ MOSTARA:

Muž C. rođen 11. aprila 1951. u Mostaru, po zanimanju vozač. Supruga C. rođena 17. decembra 1953. u Mostaru, prodavačica. Čerka C. rođena 16. aprila 1974. u Mostaru, vazduhoplovni tehničar. Sin C. rođen 9. januara 1976. u Mostaru, učenik. Sin C. rođen 28. septembra 1983. u Mostaru, učenik.

Muž: Od rođenja do ove godine živio sam i radio u Mostaru. Zajedno sa članovima moje porodice živio sam u našoj 100 m² velikoj kući sa baštom od 700 m².

U prethodnoj godini, kad se srpska četnička agresija usmjerila na naš grad, naša kuća je više puta pogođena granatama, tako da tamo više nije bilo moguće živjeti. Sa članovima porodice prešao sam u stan moje svastike. Ovaj stan se nalazio na desnoj obali Neretve. Dana 23. oktobra 1992. godine izbacili su me iz stana vojnici Hrvatskog vijeća odbrane (HVO) i sami se u njega uselili. Moja supruga je potom od svoje firme dobila odluku o dodjeli novog stana. U ovom stanu smo živjeli do 25. maja 1993. kad su nas naoružani vojnici HVO ponovo izbacili iz stana i rekli nam da nam ni ovaj stan ni ovaj grad ne pripadaju.

Duže vrijeme sakrivali smo se kod prijatelja i susjeda - Hrvata. Ali kad je i njima zapriječeno, da mogu biti ubijeni zato što nas skrivaju, bili smo prinuđeni da idemo ili da čekamo da budemo odvedeni ili ubijeni. Četrdeset dvoje članova porodice moje supruge i moje bilo je protjerano na lijevu obalu Neretve.

Da bi izašli iz grada morali smo platiti 500 njemačkih maraka i potražiti jednog povjerljivog Hrvata. On nas je svojim autom odvezao u Split, a dalje smo putovali autobusom do Zagreba. Tamo smo se javili humanitarnoj organizaciji "Preživjeti zimu", koja nas je zbrinula u svom tranzitnom centru u Ivanić Gradu.

Od početka rata bio sam angažovan u civilnoj zaštiti. Pomagao sam svim unesrećenim ljudima, ne obraćajući pažnju na to kojoj su naciji pripadali. Nisam bio ni u jednoj vojsci. Ni ja ni moji rođaci nismo željeli rat. On je nama nametnut. Na svoje komšije i prijatelje nisam mogao pucati. Svom gradu i njegovim stanovnicima sam činio samo dobro.

U Mostaru sam 25 godina radio kao profesionalni vozač u preduzeću "Autoprevoz". Vozio sam u Njemačku, u Irak, u Tursku, Bugarsku, Mađarsku i unutar granica bivše Jugoslavije. Moj hobi je uzgajanje voća i povrća.

Moja supruga je završila trgovačku školu i u Mostaru 20 godina radila kao prodavačica. Posao je prekinula 6. maja 1992. godine. Od tada je radila u jednoj humanitarnoj organizaciji, dok HVO nije otpustio sve Bošnjake. Njen hobi je pletenje.

Ćerka C. je završila srednju školu i vazduhoplovni je tehničar. Dokumente o njenom završetku škole, nažalost, više nemam. Ona je dokumente predala na Univerzitet. Kad je počela agresija HVO na Fakultet su došli vojnici HVO i sva dokumenta bošnjačke djece spalili. Već sedam godina ona igra rukomet. Učestvovala je na više različitih turnira u bivšoj Jugoslaviji i Italiji.

Sin C. je išao u srednju školu za radnička zanimanja i učio za mašinskog bravara. Morao je prestati sa obrazovanjem, kad su ekstremisti iz HVO-a upali u školu i sve učenike bošnjačke nacionalnosti izbacili. Njegov hobi je košarka i dvije godine je trenirao u Mostaru.

Sin C. ide u treći razred osnovne škole.

Zahvaljujemo nepoznatim prijateljima u Njemačkoj, koji nam sada u najtežem momentu našeg života pomažu da imamo krov nad glavom.

ISKAZ PORODICE E. IZ BOSANSKE GRADIŠKE:

Muž E. rođen 19. juna 1952. u Ljubljani; supruga E. rođena 18. februara 1958. u Bosanskoj Gradiški; sin E. rođen 21. maja 1980. u Bosanskoj Gradiški; sin E. rođen 10. aprila 1983. godine u Bosanskoj Gradiški.

Prije rata radio sam kao profesionalni vozač, moja supruga bila je tekstilna radnica u jednoj tekstilnoj fabrici. Sinovi su pohađali osnovnu školu.

Na početku srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu svi smo dobili poziv da idemo u srpsku vojsku. Pošto smo odbili, moja supruga i ja smo ostali bez posla. Moja jedina sestra na radnom mjestu u jednoj frizerskoj radnji, iz osвете je zajedno sa druge dvije žene, njene poznanice, zatvorena. Odmah potom sam dobio sudski poziv za prisilni rad, gdje sam od jutra do mraka morao da radim, bez vode, hrane i plate. Provocirani smo, tučeni i brutalno psovani. Prilikom napada na Bosansku Gradišku poginulo je 16 srpskih vojnika. Za osvetu su pobili mnogo Bošnjaka, koje su oni ili poklali ili na neko nepoznato mjesto odvezli. Ništa se više o njima nije čulo. Počeli su sa silovanjem žena i muževi su morali gledati dok su oni to činili. Čak je bila silovana i jedna djevojčica od 13 godina zajedno sa njenom majkom. Djeda su prisilili da sve to posmatra, a onda su ga tukli do iznemoglosti. Živeći u takvom strahu nije se znalo kad će sopstvena porodica biti na redu. Prva prijetnja bila je jedna bomba bačena na našu bašču. Kako, ipak, još nismo bili napustili našu kuću, počeli su da nas nazivaju i prijete da će nas sve poklati i našu kuću minirati, što su već drugim porodicama bili učinili. Nakon nekoliko dana tražila me je vojna policija, ali me nije našla. Svi koji su ovog dana bili odvedeni pobijeni su, niko se nikada

nije vratio. Nismo htjeli da napustimo naš vjekovni zavičaj. Nadali smo se da bi ipak uskoro moglo biti bolje, da će se sve umiriti, ali je sve iz dana u dan bilo uvijek gore. Jednog četvrtka bili su pred masom ljudi zaklani Sabahudin Merdanović, Sulejman (izostavljeno prezime, vjerovatno Salihbašić, primj. Redakcije) i njegov sin Ibrahim Salihbašić. Pošto ni oni nisu htjeli da idu, iako im se prijetilo. Narednog dana su umoreni Hasan Salihbašić, njegova supruga i sin. Sin je umro tek nekoliko dana kasnije u najvećim mukama, jer mu grlo nisu sasvim prerezali. Minirali su sve naše religiozne ustanove i rekli nam da za nas više ovdje nema mjesta. Psihički se nije više moglo izdržati i mi smo morali ići. Pošto nismo imali nikoga ko bi nam iz inostranstva poslao garantno pismo, obratili smo se jednoj privatnoj srpskoj agenciji, koja je tražila 1.500 njemačkih maraka za jednu četvoročlanu porodicu, da bi nas izveli u Hrvatsku. U Hrvatskoj smo se obratili humanitarnoj organizaciji "Preživjeti zimu", koja nas je zbrinula u njihovom domu u Ivanić Gradu. Nemamo nikakvih rođaka, koji bi nas u Njemačkoj mogli prihvatiti.

Pošto nisam odmah otputovao u Njemačku i nisam mogao uspostaviti lični kontakt sa svojim roditeljima, koji su bili ostali u Bosanskoj Gradiški, tamošnji srpski susjedi pomislili su da se nalazim u hrvatskoj vojsci i mojim roditeljima, koji su bili stari i bolesni su počinili velike nevolje. Mog oca su šikanirali, odveli su ga u jednu kuću i pitali za sina. Ovo sam saznao od ljudi koji su kasnije došli iz Bosanske Gradiške. Nisam imao mogućnost da i svoje roditelje povedem, jer nismo imali dovoljno novaca za sve. Roditelji, koji se nalaze još tamo, htjeli su znati da su im djeca stigla u sigurnost. Mislili su da oni neće biti napadani. Sada su protjerani iz njihove kuće i nemaju nikakvu mogućnost da dobiju tranzitnu vizu za njihov izlazak.

Prije nekoliko dana saznao sam da u Njemačkoj postoji jedna porodica koja bi nas prihvatila. Jedva čekamo da tamo odemo, da bi ponovo živjeli i radili, djecu školovali i ponovo imali obaveze prema životu. Zahvaljujemo organizaciji koja nas je prihvatila.

SILOVANJE I SEKSUALNO ZLOSTAVLJANJE NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Seksualno nasilje odigralo je određenu ulogu u mnogim ratovima. U javnosti međutim, je rijetko, u potpunosti dokumentovano ili široko prezentirano. Od nedavno je to ipak slučaj. Suzana Braunmiller (Susan Brownmiller) je 1975. godine objavila najobimniju zbirku iskaza o masovnom i sistematskom silovanju u toku rata i u drugim konfliktima. Knjiga nosi naziv "PROTIV NAŠE VOLJE - MUŠKARCI, ŽENE I SILOVANJE". Mnogi od slijedećih primjera o upotrebi seksualnog nasilja u ratu su iz te knjige.

U toku Krstaških ratova silovanje i pljačka su išli ruku po ruku kao način nagrađivanja slabo plaćene pješadije.

U vjerskim ratovima u Francuskoj vojnici su često silovali žene i na drugi ih način ponižavali u ime Boga.

U toku Stogodišnjeg rata Nijemci i Francuzi su sistematski silovali žene prilikom zauzimanja gradova.

Kada su Britanci okupirali Škotsku 1746. mnoge žene u planinskim krajevima silovali su britanski vojnici, što je bio način teroriziranja "inferiornog naroda".

U toku Američke revolucije britanske trupe su silovale američke žene u okupiranim gradovima radi zabave.

Endrju Džekson (Andrew Jackson) opisujući često silovanje američkih žena u ratu 1812. godine karakterizira britansko gledanje na rat kao "čizma i ljepota".

Jevrejke su bile sistematski silovane u pogromima u Poljskoj i Rusiji 1648., 1881.-1882., 1891.-1892., 1903.-1906. i 1919.-1920.

U gangsterskom nasilju protiv Mormona u Misuriju (Missouri) 1838. žene Mormona su silovane dok su Mormoni odvođeni u Ilinois (Illinois).

Slično su pripadnici Kju Klus Klana (Ku Klux Klan) često silovali američke crkinje u divljačkom nasilju u toku Rekonstrukcije što je bio način teroriziranja američkog crnačkog stanovništva.

Nijemci su silovali Francuskinje i Belgijanke u širokim razmjerama na početku Prvog svjetskog rata tako da je to opisano kao politika silovanja, koja je napuštena naglo kad se počelo sa rogovskim ratom.

Drugi svjetski rat je zabilježio sistematsko silovanje na oba fronta:

Nijemci su silovali Jevrejke kao način teroriziranja "inferiornog naroda", a silovali su Francuskinje, Belgijanke, Poljakinje i Ruskinje na svim teritorijama koje su okupirali.

Nijemci su istovremeno sa nasiljem vršenim u getima, silovali žene prilikom zauzimanja gradova, silovali su žene u koncentracionim logorima, a otvarali su i javne kuće za njemačke vojnike.

Rusi su uzvratili, prilikom potiskivanja njemačke vojske, silujući žene širom zauzetih teritorija, u Njemačkoj, Poljskoj i Jugoslaviji.

Japanci su silovali Kineskinje. Po zauzimanju Nankinga oko 20.000 Kineskinja je silovano u ovom gradu u prvom mjesecu japanske okupacije.

Japanci su takođe prisilili hiljade žena Azije na seksualno ropstvo u "udobnim logorima" koji su formirani radi seksualnog izživljavanja japanskih vojnika.

U Kongu (Kongo) 1960. godine vojnici su sistematski silovali bijele žene u grupnim izljevima nasilja.

U Bangladešu (Bangladesh) 1971. godine pakistanski vojnici su silovali 200.000-400.000 bengalskih žena što je bila metoda teroriziranja "inferiornog naroda". Mnoge od ovih žena su na silu oplodene i/ili su osakaćene da bi se vidljivo pojačala sramota nasilja.

U Vijetnamu su američki vojnici silovali žene u formi zabave.

Nedavno su žene silovane u Kuvajtu od strane iračkih vojnika.

Trenutno žene siluju vojnici i policija što je metod uspostavljanja terora u političkim borbama u Ekvadoru (Ecuador), Peruu (Perú), Kašmiru (Kashmir-Kasmira), na Haitiju (Hispaniola), u Liberiji (Liberia), Burmi (Burma), El Salvadoru (Salvador), bivšoj Jugoslaviji i Ruandi (Ruanda).

Dokumentacija o korištenju masovnog i sistematskog seksualnog nasilja u ratu postoji, ali ju je teško naći. To rad Braunmilerove jasno pokazuje. Žrtve rijetko dolaze da ispričaju svoja iskustva. Boje se da će se oni koji su ih silovali osvetiti, a boje se da će ih njihove porodice ili zajednice izbjegavati. Historijski, mnoge žrtve seksualnog nasilja su izbjegavane i kažnjavane na osnovu stava društva prema seksualnosti i ulozi seksa. Štaviše, rijetko se ima načina da se izvještava o ovakvim zločinima čak i kad su žrtve dovoljno hrabre da istupe.

Zapisi iz prve ruke o seksualnom nasilju bilježeni su ili objavljeni samo kad su služili u propagandne svrhe - postoje izuzeci u ovom opštem pravilu, kao što su zapisi o silovanju koji su vođeni u toku britanske okupacije Škotske (Scotland) 1746. Dok historičari nakon ratova nastoje da razgolite propagandu, oni obično izbacuju navode o silovanju, čak i kada su zapisi iz prve ruke pribilježeni. Uz to, ovo pitanje je uvijek bilo isuviše nezahvalno za čuvanje ili rasprave, kao što je francuski tužilac na suđenjima za ratne zločine na Njemberškom sudu dokazao, govoreći: "Tribunal će mi oprostiti ako izbjegavam da citiram užasne detalje (silovanja francuskih žena)".

Zapisi o silovanjima su gurnuti u stranu na taj način kao dodirni u odnosu na stvarne zločine - rat ili ubijanje - ili kao nešto nenormalno. Kao što je najveći dio historije žene zaboravljen, historija seksualnog nasilja kao oružja rata generalno nije zapisivana ili je zaboravljena. Tako svaki puta kada se seksualno nasilje koristi u nekom političkom konfliktu za teroriziranje i dehumanizaciju stanovništva, ako se o tome piše u svjetskim medijima, ljudi su ponovo šokirani i bijesni vjerujući da se takve grozote nikad ranije nisu dešavale.

Što se tiče konflikta u bivšoj Jugoslaviji, veliki broj misija za ustanovljavanje činjenica je proveden u nastojanju da se procijeni slučaj i opseg korištenja seksualnog nasilja kao oružja rata u konfliktima u bivšoj Jugoslaviji, posebno u Bosni i Hercegovini (BiH). Komisija eksperata Ujedinjenih nacija¹ istraživala je seksualno nasilje na tri načina. Prva metoda je bila kroz proučavanje dokumentovanih dokaza koji su sadržani u bazi podataka u Međunarodnom pravnom institutu za ljudska prava na Univerzitetu De Pol u Čikagu (De Paul, Chicago). Druga metoda je bila kroz istraživanja na licu mjesta. Istražitelji na licu mjesta su obavili 223 intervju u Hrvatskoj. Konačni metod bio je kroz analizu istraga i intervju koje su vodile vlade i dostavile Komisiji, a koje nisu bile u bazi podataka. Na primjer, Austrijska vlada intervjuisala je 18 izbjeglica, od kojih su njih nekoliko bili žrtve ili svjedoci seksualnog nasilja. Švedani su vodili intervju sa 35 izbjeglica, od kojih su većina bili žrtve ili svjedoci seksualnog nasilja. Ove istrage i njihove nalaze Komisija je poslala u ured tužioca Međunarodnog krivičnog suda za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na području bivše Jugoslavije.

Vjerodostojnost žrtava i svjedoka i pouzdanost informacija dobijenih od njih bili su većinom razmatrani u analizi Komisije. Neke od informacija koje su date zaista su isuviše uopštene ili na drugi način nedovoljne. Međutim, takve informacije ipak mogu biti uvjerljive i relevantne zbog pojedinačnih detalja koje sadrže ili zato što to potkrepljuju druge podatke. Dalje, intervju žrtava i svjedoka u dovoljnom broju potvrđuju da su se određeni incidenti desili, odnosno

¹ *Uspostavljena Rezolucijom Savjeta bezbjednosti br. 780 od 1992. godine - predsjednik Šerif Basjnji (Charif Bassiouni).*

njihovo postojanje i aktivnosti u nekim zatvoreničkim logorima. To je kumulativna priroda informacija koje nastoje potkrijepiti incidente, kao i obrasce ponašanja. Shodno tome, ovaj kumulativni efekat je taj koji daje informaciji vjerodostojnost i pouzdanost.

Veliki broj podataka takođe obezbjeđuje dovoljnu numeričku bazu za statističku analizu koja vodi zaključku koji smo ovdje iznijeli. Makroanaliza sadržana u Komisijinom Aneksu IX je prema tome dobro zasnovana na činjenicama. Očito se, međutim, razlikuje nivo detalja u pojedinačnim slučajevima i nivo pripremljenosti za suđenje. U stvari, svega nekoliko slučajeva koje je Komisija analizirala mogli bi se smatrati kao pripremljeni. Konačno, analiza navoda (o geografskoj lokaciji) napisana je tako da se sakrije identitet žrtava, svjedoka i navodnih izvršitelja, zbog povjerljivosti i iz razloga bezbjednosti. Ova nejasnoća se ne treba smatrati nedostatkom informacija. Imena se mogu dobiti kad se uzimaju iz izvora koji su objavljeni kao što su novinski mediji.

Relevantnost analize Komisije je što: 1) **identifikuje specifične pojedinačne slučajeve, obrasce i politike**; 2) **uspostavlja osnove za tvrdnje o seksualnom nasilju u ovom konfliktu, posebno njegovoj upotrebi kao instrumentu rata**; i 3) **služi kao osnova za eventualna krivična gonjenja od strane Međunarodnog krivičnog suda**. Analiza je posebno relevantna za slučajeve silovanja i seksualnog zlostavljanja, posebno one koji uključuju komandante i druge ličnosti koje donose odluke i koje su mogle biti odgovorne za pojedinačna krivična ponašanja i za formulisanje zločinačke politike.

Pošto iznesemo neke statističke informacije i metodologiju Studije, šire ćemo rezimirati rezultate do kojih je **Studija**² došla. Informacije za studiju potiču iz izvora koji su gore navedeni (Aneks IX izvještaja Komisije). Baza podataka sadrži desetine hiljada tvrdnji o silovanju i seksualnom nasilju. Za potrebe ove studije silovanje je definisano kao neusaglašena seksualna penetracija, dok seksualno nasilje uključuje silovanje i druge nasilne i prinudne seksualne radnje, a takođe uključuje i seksualno sakaćenje kako je u ovoj studiji definisano. Seksualno nasilje je opšti termin kojim se opisuje nasilje koje se sprovodi seksualnim sredstvima ili je usmjereno na seksualnost. Kad se eliminišu dvosmislene informacije a najuopštenije tvrdnje odbace, dolazimo do slijedećih statističkih podataka:

a) Studija sadrži približno 1.100 prijavljenih slučajeva silovanja i seksualnog nasilja;

² Studija je Međunarodnog pravnog instituta za ljudska prava iz Čikaga o tvrdnjama o seksualnom nasilju izvršenom u bivšoj Jugoslaviji.

b) Oko 800 žrtava je imenovano, ili izvor koji daje podatak po svemu sudeći zna identitet žrtve, ali ga ne otkriva;

c) Oko 1.800 žrtava dovode se u vezu ali nisu imenovane ili dovoljno identifikovane od strane svjedoka koji prijavljuje slučaj;

d) Izvještaji svjedoka takođe ukazuju na dodatni broj žrtava preko približnih brojeva. Ovi izvještaji sugerišu da bi moglo biti oko 10.000 dodatnih žrtava do kojih se prema izvještajima može doći;

e) Oko 550 prijavljenih slučajeva odnosi se na žrtve silovanja i seksualnog zlostavljanja, ali bez pojedinosti i oni ne daju nikakve informacije o identifikaciji;

f) Oko 700 navodnih počinilaca je imenovano, ili izvori koji su dostavljeni po svemu sudeći imaju ime osobe koju nazivaju počiniocem ali su odabrali da to ime ne otkrivaju;

g) Oko 750 počinilaca je na neki način identifikovano, ali svjedoci ne znaju ime kako bi identifikacija bila konačna;

h) Slučajevi sadrže i upućivanje na oko 300 izvršilaca samo približno, bez trenutno tačno određenog broja;

i) Oko 900 slučajeva odnosi se generalno na klase počinilaca, ali ne procjenjuju se njihovi brojevi.

U bivšoj Jugoslaviji ima oko 162 koncentraciona logora gdje su ljudi bili zatočeni i seksualno zlostavljani:

a) 88 su držali navodno Srbi;

b) 35 su držale nepoznate snage;

c) 17 su držali navodno Hrvati;

d) 14 su držale muslimanske i hrvatske snage zajedno;

e) 8 su držali navodno Bošnjaci.

Statističke informacije ne moraju predstavljati pravi omjer onoga šta se desilo u bivšoj Jugoslaviji. Za ovo ima više razloga. Najvažniji razlog je što su žrtve nevoljne da prijave napad:

a) Žrtve se boje osvete svojih napadača, i nad sobom i nad članovima porodice koji su ostali na okupiranim teritorijama;

b) Neke žrtve se stide, zbunjene su i uplašene da će biti izolovane iz svoje zajednice - to je posebno tačno za muslimansko društvo, iako su se mnoge ženske žrtve povezivale da bi zatražile podršku, što ne bi bio slučaj za većinu tih žrtava silovanja i seksualnog nasilja u vrijeme mira;

c) Dosta vremena je prošlo od kada su zločini počinjeni. Sada su se žrtve i svjedoci dislocirali u preko dvadeset različitih zemalja. Sa prolaskom vremena i migracijom, sve veća je osjetljivost u prijavljivanju slučajeva silovanja i seksualnog zlostavljanja. Žrtve i svjedoci žele da nastave svoje živote a ne da oživljavaju svoja iskustva;

d) Mnogi nemaju mjesto na kome bi prijavili napad ili osjećaju da bi takvo prijavljivanje bilo beskorisno;

e) Izbjeglice su skeptične kad je u pitanju međunarodna zajednica. Grupe koje pružaju podršku i terapeuti doprinose ovom skepticizmu stalnim traganjima za traumatskim.

Drugi razlozi zbog kojih statističke informacije možda nisu dovoljne je u tome što nije bilo sistematskog načina sakupljanja informacija, grupe ne nastoje da dobiju detalj koji bi bio dovoljan u svrhu evidentiranja ili čak istrage, a svega nekoliko grupa je zaista zainteresovano da se zločini uopšte dokumentuju u historijske svrhe.

Zabrinutost žrtava i grupa žrtava je evidentirana u mnogim izvještajima koji se koriste u ovoj studiji. Dostupni izvori često zadržavaju imena žrtava, svjedoka ili izvršitelja u cilju njihove zaštite. Uz to su, mnogi svjedoci koji su svjedočili izjavili da se boje dozvoliti otkrivanje svog identiteta zbog prijetnje odmazde od navodnih počinitelja djela ili odbijanja u njihovoj vlastitoj zajednici. Neke žrtve navode da su ljudi koji su ih napali tražili od njih da nikad ne kažu šta se desilo ili će ih u protivnom proganjati i ubiti.

Da bi se analizirao sadržaj baze podataka, svi navodi o silovanjima i seksualnim zlostavljanjima su sakupljeni. Rezime je napravljen za svaki navod. Ovi rezime osvijetlili su neke bitne informacije, kao što je identitet svjedoka koji je prijavio slučaj, identitet žrtava i počinitelja, datum i lokaciju slučaja, izvor prijave, i metod bilježenja informacije. Radne liste su takođe imale sadržajan rezime slučaja silovanja i seksualnog nasilja. Ovi rezime su onda korišteni kao analitička sredstva za poređenje informacija u standardizovanom formatu. Oni su bili organizovani geografski, podijeljeni prema mjestu gdje su se navodno desili, i složeni hronološki u okviru podnaslova. Analiza je organizovana geografski, po pokrajinama i abecednim redom. Ova vrsta forme izabrana je zbog broja zaraćenih frakcija i inače konfuznog karaktera konflikta.

Mjesto je definisano kao mjesto koje je pod stražom ili ono koje nije pod stražom, a oni izvještaji u kojima nije tačno navedeno mjesto podvedeni su pod slučajeve koji se nisu desili pod stražom. Ova klasifikacija je korištena zbog nekoliko razloga, prvenstveno zato što je potreban određen stepen organizacije i koordinacije da bi se ljudi držali pod stražom. Što je veći broj silovanja i

seksualnih zlostavljanja pod stražom, veća je vjerovatnoća višeg nivoa kontrole ili mirenja sa tom vrstom prakse. Oko 600 prijavljenih slučajeva tačno navode da je izvršenje bilo na mjestima gdje su se žrtve držale pod stražom.

Prema izvještajima silovanja i seksualna zlostavljanja su vršile sve zaraćene frakcije. Mnoge etničke grupe bile su navodno žrtve silovanja i seksualnog zlostavljanja: bosanski Muslimani, bosanski Srbi, bosanski Hrvati, Hrvati, hrvatski Srbi, hrvatski Muslimani, Albanci, Česi i drugi.³ Međutim, važno je izbjegavati moralnu ekvivalentnost u analizi. Ogromna većina žrtava su bosanski Muslimani a ogromna većina navodnih počinitelja su bosanski Srbi. Srbi navodno vode preko 60 posto od gotovo 150 koncentracionih logora gdje su muškarci i žene navodno silovani i seksualno zlostavljani. Konačno, u svrhu krivičnog gonjenja, važno je razlikovati "oportune" zločine i korištenje silovanja i seksualnog zlostavljanja kao metod "etničkog čišćenja". Seksualno nasilje bi trebalo istraživati u kontekstu prakse "etničkog čišćenja" i praktikovanja u koncentracionim logorima.

Većina prijavljenih slučajeva se desila u Bosni i Hercegovini, a nijedan nije prijavljen da se desio u Sloveniji.

Bez obzira na etničku pripadnost izvršilaca ili žrtava u prijavljenim slučajevima otkriveno je nekoliko obrazaca ponašanja:

a) Pojedinci ili male grupe vršili su silovanje i seksualna zlostavljanja u vezi sa pljačkanjem i zastrašivanjem ciljane etničke grupe prije nego što bi opšte borbe izbile na tom području;

b) Pojedinci ili grupe vršili su silovanja i seksualna zlostavljanja u vezi sa borbama na određenom području, često silujući žene javno;

c) Pojedinci ili grupe silovali su i seksualno zlostavljali logoraše kojima su imali pristup;

d) Pojedinci ili grupe su vršili silovanja i seksualna zlostavljanja žena koje su u tu svrhu držane kako bi se nanijelo zlo ili kaznile žene;

e) Zatočenički logori su uspostavljeni samo zbog silovanja i seksualnog izživljavanja žena radi zadovoljenja izvršilaca.

Prvi oblik se dešavao prije nego što bi došlo do opštih borbi u regionu. Ova vrsta silovanja i seksualnog zlostavljanja praćena je pljačkanjem, zastrašivanjem i tučom. Tenzije u tom području bi narasle, pripadnici jedne etničke grupe koji kontrolišu vlast počinju da teroriziraju svoje susjede zastrašivanjem, pljačkom i tučom. Dva ili više ljudi navodno upada u kuću, zastrašuje stanare, krade njihovu imovinu, pretuče ih, i često siluje i seksualno

³ Tako u originalu (primj. Redakcije).

zlostavlja ženske stanovare. Neka od prijavljenih silovanja i seksualnih zlostavljanja vršena su jedanput, a neka su ponavljana. U svakom slučaju, uvijek je prisutna atmosfera grupe gdje su svi zlostavljani dio istog događaja, a svi napadači učestvuju u događaju čak i ako oni nisu baš ti koji seksualno zlostavljaju žrtve. Poseban obrazac silovanja i seksualnog zlostavljanja u okviru ovog opšteg tipa jedinstven je za područje Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Hrvatska paravojna grupa tumarala je po terenu tjerajući prvenstveno žene bosanskih Srba iz njihovih kuća. Žene su bile odvedene na određenu lokaciju, silovane i seksualno zlostavljane više puta, a onda ostavljene. Brojnost grupa kretala se od četiri do petnaest. Žrtve su obično bile predmet napada svakog muškarca iz grupe.

Drugi oblik silovanja i seksualnog zlostavljanja dešavao se u vezi sa proširenjem ili opštim borbama. Kad bi snage napale grad ili selo, stanovništvo je sakupljano i dijeljeno po polu i starosnoj dobi. Neke žene su silovane i seksualno zlostavljane u njihovim domovima dok su snage koje su napadale obezbjeđivale teren. Druge su birane nakon okruživanja, a zatim su silovane i seksualno zlostavljane javno. Stanovništvo sela bi tada bilo transportovano u logore.

Treći oblik silovanja i seksualnog zlostavljanja dešavao se na lokacijama logora i u drugim "sabirnim centrima" za izbjeglice. Pošto bi stanovništvo bilo opkoljeno u gradu ili selu, žene i muškarci su bili razdvajani. Muškarci su pogubljeni ili su ih slali u logore, a žene su generalno slali u odvojene logore. U ovakvoj situaciji pod stražom, vojnicima, čuvarima logora, paravojnicima pa čak i civilima dozvoljavano je da ulaze u logore, odaberu žene, odvedu ih, siluju i seksualno zlostavljaju, a onda da ih ili ubiju ili vrata na lokaciju. Znatno je prisutno grupno silovanje i seksualno zlostavljanje, te tuče i mučenja koja su uglavnom išla uz prijavljena silovanja i seksualna zlostavljanja. Preživjeli navode da su neke žene odvođene same a neke u grupama. Žene koje nisu bile ubijene na kraju bi bile razmijenjene. Iako je ovo bio opšti oblik ima takođe mnogo navoda da su žene bile silovane i seksualno zlostavljane pred drugim logorašima, ili da su logoraši tjerani da siluju i seksualno zlostavljaju jedni druge. U ovim logorima istovremeno su se dešavala i druga kršenja humanitarnog prava, kao što su mučenja. U logorima gdje su uglavnom bili muškarci i u mješovitim logorima, muškarci su takođe bili izloženi seksualnom zlostavljanju. Seksualno zlostavljanje muškaraca u ovim logorima bilo je uglavnom javno, a muškarci nisu obično odvođeni iz logora. Primjeri ovakve vrste logora uključuju logor Trnopolje koji su vodili Srbi u Prijedoru, logor Odžak koji su vodili Hrvati u Odžaku i logor koji su vodili Muslimani u Goraždu.

Četvrti oblik silovanja i seksualnog zlostavljanja desio se na posebnim vrstama lokacija koje su služile za zatočenje ljudi. Preživjeli iz nekih logora navode da vjeruju da su bili zatočeni zbog silovanja i seksualnog izživljavanja.